
Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: rašytojų vaidmuo „perauklėjant“ mokytojus; pionierių organizacijos kūrimas Šakių apskr. mokyklose; pedagogai tarp rezistencijos, konformizmo ir kolaboravimo; represijos (4)

Ankstesnėse straipsnio dalyse¹ glaustai pateikti kai kurie Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos sovietizavimo (bolševizavimo) 1940–1941 m. faktai, šiek tiek bolševizmo indoktrinacijos procesą okupuotoje šalyje liudijančių statistinių duomenų. Remiantis daugiausia Lietuvos centrinio valstybės archyvo faktografinė medžiaga, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo bylomis, daugiausia dėmesio skiriama Šakių apskrities mokyklų sovietizavimo istorijos klausimams. Baigiamojoje dalyje aptariama LSSR švietimo liaudies komisariato vadovų ir kai kurių juos paveikusių asmenų kolaboracinė veikla, skelbiama instrukcija dėl pionierių ir kt. Remiantis iki šiol tyrėjų dėmesio beveik nesulaukusiais archyviniais šaltiniais, dar keliais aspektais supažindinama su Šakių apskrities pradžios mokyklų sovietizavimu, bandoma nustatyti, kaip apskrities ir valsčiaus komunistų partijos

narių, kitų sovietinių aktyvistų bei NKVD ir NKGB pareigūnų prievartaujami mokytojai tvarkėsi su profesinėje veikloje ir asmeniniame gyvenime iškilusia dilema – tapti ar netapti stalininio bolševizmo ideologijos diegimo mokiniams ir visuomenei įrankiais. Aiškinamasi, ar Šakių apskrities pedagogų konformizmas 1941 m. birželį gelbėjo juos ir jų šeimas nuo išsiuntimo į sovietų konclagerius ar tremtį. Pateikiamos platesnės visą straipsnį apibendrinančios išvados.*

1940–1941 M. LIETUVOS ŠVIETIMO ISTORIJA TEBELAUKIA TYRĖJŲ DĖMESIO

Kai kurie 1940–1941 m. bolševikų (sovietų) okupacijos istorijos aspektai šiuo metu

* 1941–1953 m. bolševikų imperijoje veikusioms vadinamosioms perauklėjamojo darbo stovykloms (rus. *ispravitelno trudovoj lager*) apibūdinti straipsnyje vartojamas tarptautiniu požiūriu suprantamesnis „konclagerio“ pavadinimas, reiškiantis kalinių sutelkimo stovyklą. Jis labiau tinka ir dėl to, kad 1940–1941 m. į nepalankaus klimato vietas išgabenti Lietuvos gyventojai dėl kalinimo režimo buvo pasmerkti mirti (panašiai kaip nacių konclageriuose), juolab kad 1941 m. nuo tremiamų šeimų atskirti vyrai konclageriuose atsidadė be teismo nuosprendžio, dauguma jų ten mirė ar buvo nužudyti.

mažiau ištirti nei antrosios sovietų okupacijos laikotarpio, įvairiu laiku 1944 m. antroje pusėje (po nacių okupacijos) prasidėjusio Lietuvos apskrityse. Tai pasakytina ir apie švietimo įstaigų pokyčius, jų funkcionavimą 1940–1941 m. aptariančius tyrimus. Nemažai klausimų, kurių esmė žinoma, dar nesulaukė archyvų ir kitais šaltiniais pagrįstos mokslinės analizės ar didesnės apimties studijų. Juolab kad 1940–1941 m. m. mokyklos buvo įvairaus profilio, ugdant jaunuomenę joms buvo keliami skirtingi uždaviniai. Be to, švietimo sistema buvo glaudžiai susijusi su įvairiomis kultūros sritimis ir 1940 m. rudenį vietoj Švietimo ministerijos atsiradusiam LSSR švietimo liaudies komisariatui² (toliau – ŠLK) buvo pavaldžios ne tik švietimo įstaigos³. Tad su ŠLK ir jo kontroliuojamų įstaigų veikla susijusių galimų tyrimų problematika tebėra plati. Tyrėjų dėmesio reikia ir todėl, kad dabarties istoriografai ir publicistai, prireikus kokių nors 1940–1941 m. švietimo ar kultūros statistikos duomenų, tebesinaudoja pokario sovietinio laikotarpio istorikų darbais, kuriuose, be propagandinių interpretacijų, yra ir nemažai tikrovės neatitinkančių faktų ir skaičių. Tai ypač pasakytina apie švietimo ir kultūros vėjus, kuriems pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu bolševikinė propaganda skyrė daug dėmesio. Pavyzdžiui, tokio tuometinių kolaborantų dėmesio sulaukė beraščių ir mažaraščių mokymo kampanija, kuri Lietuvos provincijoje (kaip matėme Šakių apskrities atveju) sunkiai įsibėgėjo 1940 m. pabaigoje, o 1941 m. pradžioje patyrė nesėkmę. Apie ją sovietinė Lietuvos istoriografija nutylėjo⁴. Tai, ko Lietuvoje siekė okupantai ir jų vietiniai pagalbininkai, gerai atspindi citata iš istorikės Nijolės Maslauskienės 1940–1941 m. Lietuvos mokyklų sovietizavimo tyrimo: „Bolševikai laikėsi nuomonės, kad švietimas yra priemonė sovietinei visuomenei kurti, instrumentas pajungti visuomenę SSRS valstybės ir komunistų interesams. VKP(b)

politikos tikslas buvo sukurti vadinamąją socialistinę švietimo sistemą. Komunistų partija siekė išplėsti bendrojo lavinimo ir suaugusiųjų mokyklų tinklą, kad jis apimtų įvairius visuomenės sluoksnius. Buvo norima, kad mokymo procesas įdiegtų žmonėms marksistinių požiūrį į pasaulį ir visuomenę, bolševizmo doktriną ir ideologiją, komunistines vertybes. Švietimo sistema turėjo padėti pajungti visuomenę SSRS valstybei ir valdžiai. Totalitarinio režimo sąlygomis mokykla buvo komunistų kontrolės dvasiniam ir privačiam gyvenimui instrumentas. Propagandiniais sumetimais režimas siekė sudaryti regimybę, kad skatina švietimą, kad, palyginti su kitomis valstybėmis, Sovietų Sąjungoje didesnis švietimo įstaigų ir jose besimokančiųjų skaičius, kad valdžia tam skiria daugiau lėšų. Lietuvos SSR sovietinis švietimo modelis buvo diegiamas administraciniais metodais.⁴⁵

Kai kurios N. Maslauskienės minimos Lietuvos visuomenės ir švietimo sistemos sovietizavimo ir pajungimo militaristinėms Josifo Stalino ir Sovietų Sąjungos vadovybės užmačioms priemonės jau aptartos ankstesnėse straipsnio dalyse. Tačiau liko nenagrinėtas istorinis kontekstas, susijęs su rusiškojo bolševizmo teorija ir praktika bei pastarosios reiškinių kritika Vakarų Europoje 1921–1939 m.⁶ Čia pasitelksime tik vokiečių komunisto Otto Rühle's (1874–1943) 1939 m. tvirtinimą, kad Rusijoje bolševikai įvedė „ne proletariato, bet biurokratijos diktatūrą“, o ši virto „terroristinių valdymą vykdančia“, „su žiaurios jėgos ir teroristinių metodų pagalba veikiančia vado diktatūra“. Pasak O. Rühle's, „Rusija turi būti pastatyta į pirmą vietą tarp naujų totalitarinių valstybių“, o „bolševikų valstybė turi savyje visus struktūrinius ir funkcinis elementus, kuriuos turi ir fašistinės valstybės“⁷. 1940 m. į Lietuvą atsiųsti čekistai ir VKP(b) nariai turėjo ne tik 1937–1938 m. SSRS vykdytų represijų, bet ir masinių žudynių patirties⁸.

Kelių dalių straipsnyje pabandyta tik kai kurių 1940–1941 m. laikotarpio faktų ir švietimo sričiai vadovavusių ar jai įtaką dariusių žmonių ir daugiausia lokaliajoje teritorijoje (Šakių apskrityje) dirbusių pedagogų veiklos pavyzdžiais parodyti bendrojo lavinimo mokyklų sovietizavimo istorijos problematikos spektrą, mokytojų padėtį ir pasirinkimo tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos galimybes*. Baigiamojoje straipsnio dalyje į tai pažiūrėta kiek netikėtu rakursu, kuris susiformavo susipažinus su ŠLK vadovavusių ir okupuotos Lietuvos centrinės švietimo įstaigos darbui didelę įtaką dariusių rašytojų ar kitų kūrybine veikla užsiėmusių asmenų biografijų faktais. Tad toliau pirmiausia aptariamas kai kurių Lietuvos rašytojų vaidmuo 1940–1941 m. mokytojų „perauklėjimo“ kelyje.

Pažymėtina, kad tiek mokytojų, tiek visos inteligentijos prisitaikymo ir tarnavimo okupantams antrosios sovietų okupacijos metais klausimas kaip tyrimo objektas sulaukė ir istorikų, ir publicistų dėmesio, tad apie tą ilgą laikotarpį galima rasti faktų ir apibendrinimų atsiminimų knygose⁹, įvairaus pobūdžio straipsniuose¹⁰ ir leidiniuose¹¹, mokslo daktaro disertacijose¹² ir kitose studijose¹³. Trumpas pirmasis bolševikmetis, kuris baigėsi drastiškomis masinėmis Lietuvos gyventojų (daugiausia inteligentų) represijomis, tarsis likęs beveik pusę amžiaus užsitęsusi sovietmetį ir žmonių laikyseną susidūrus su kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos triada analizuojančių tyrėjų darbų paraštėse. Daugiausia pasitenkinama nacių okupacijos metais išleistais ir iš dalies dokumentuotais tekstais, prie kurių priduriamas vienas kitas naujesnis visuomenės būklės 1940–1941 m.

faktas. Kaip išimtis minėtinas naujais šaltiniais paremtas Stanislovo Stašaičio darbas¹⁴ ir vienas kitas mažesnės apimties rašinys.

XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje, kai jau buvo galima objektyviau tyrinėti XX a. istoriją, begyveno nedaug pirmuoju bolševikmečiu aktyviai ir sąmoningai veikusių žmonių. O ir iš jų tik nedaugelis gerai prisiminė ar begalėjo tinkamai ir objektyviai papasakoti apie 1940–1941 m. laikotarpio Lietuvos gyventojų laikyseną, jų psichologines problemas, daugumos žmonių pasimetimą, pesimistines nuotaikas, baimę ar ryžtą priešintis okupantų ir kolaborantų savivalei ir bandymus ieškoti bendražygių. Dabar galimybių užrašyti naujų atsiminimų dar mažiau. Tad būtina geriau iširti archyvų medžiagą ir istoriografijai dar nepanaudotus mokytojų, studentų, gimnazistų žodinius ar rašytinius 1940–1941 m. m. atsiminimus.

RAŠYTOJAI MOKYTOJŲ „PERAUKLĖJIMO“ KELYJE

Gali pasirodyti, kad prieštarai vertinamas rašytojas Petras Cvirka Lietuvai tragiškais 1940–1941 m. nebuvo susijęs su tuomečiu švietimo sistemos sovietizavimu. Bet iš tiesų P. Cvirka, iki tol kukliai pragyvenęs tik iš honorarų už leidžiamas knygas ir publicistinius straipsnius, pirmuoju sovietmečiu pasijuto reikšmingas valdininkas – buvo ne tik Maskvos emisarų prižiūrėjo vadinamojo Liaudies seimo narys ir 1940 m. lapkričio mėn. pradėjusio eiti literatūros ir meno žurnalo „Raštai“ redaktorius, bet taip pat vadovavo LSSR rašytojų sąjungai, įsteigta vietoj 1940 m. birželio 28 d. panaikintos Lietuvos

* Istorikai, kurių politologinio ir filosofinio pobūdžio darbuose šalia empirinių duomenų (faktografijos) daug dėmesio skiriama terminams ir sąvokoms aiškinti, pateikia sudėtingesnes Lietuvos visuomenės ir jos veikėjų santykio su SSRS okupantų diegiamu bolševizmu schemas. Jose neretai ištrinamos kolaboravimo ir konformizmo (prisitaikymo), rezistencijos (pasipriešinimo) ir konformizmo ir kt. ribos.

rašytojų draugijos. Pajutęs savo valdžios ir įtakos svorį (juk jo bičiuliai iš XX a. trečiojo–ketvirtojo dešimtmečių sankirtos „Trečiojo fronto“ ir vėlesnių kairiųjų inteligentų susibūrimų bei leidžiamų žurnalų redakcinių kolegijų kolektyvų laikų 1940 m. buvo besiformuojančios LSSR nomenklatūros piramidės aukštuose ir aukščiausiuose postuose!), P. Cvirka kaip visuomenės gyvenimo sovietizuotojas 1940–1941 m. dažnai reikėsi visur, kur tik nukrypdamo jo dėmesys ir kam užtekdamo laiko. Tokiomis aplinkybėmis, be to, būdamas impulsyvus ir ironiškai kandaus būdo, rašytojas tiesiog negalėjo „nepadėti“ centrinei Lietuvos švietimo įstaigai, ypač kol ji kelis mėnesius tebeveikė Kaune. Be kita ko, okupantų statytinis švietimo ministras (vėliau – švietimo liaudies komisaras) ir bendramintis rašytojas Antanas Venclova buvo jo svainis.

Apie P. Cvirkos vaidmenį sovietizuojant Lietuvos pradžios mokyklas Vincas Žilionis, iki 1941 m. balandžio mėn. įvykdytos ŠLK bendrojo lavinimo mokyklas kuruojančių valdybų reorganizacijos ejęs Pradžios mokyklų valdybos vadovo (iki 1940 m. – departamento direktoriaus) pareigas, po kelių dešimtmečių rašė: „Daugelį kartų jis [P. Cvirka. – S. B.] teiravosi, kaip sekasi perorganizuoti pradžios mokyklas. Ir kiekvieną kartą iš kišenės sugraibytuose lapeliuose pateikdamo pavardžių iš kaimo švietėjų, kurie tiktų mokyklų inspektorių ar kitoms pareigoms. Šitai buvo naudinga, nes tuo metu kadru parinkimas [atleidus iki tol dirbusius profesionalus. – S. B.] buvo pats sunkiausias administratoriaus uždavinys.“¹⁵ V. Žilionis taip pat prisiminė, kad rašytojas sakė „auklėjamąją“ kalbą minėtame 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. mokytojų suvažiavime¹⁶.

Čia galima paminėti, kad kai 1936 m. P. Cvirkos romanas „Žemė maitintoja“ buvo verčiamas į rusų kalbą, autorius leido vertėjui komunistui Aleksandrui Baužai kūrinį dar

labiau surevoliucinti. Vėliau tą faktą kaip labai pozityvų prisiminė ir Antanas Sniečkus¹⁷, kuris 1940–1941 m. ėmėsi visuomenę apstulbinusių represijų prieš inteligentiją¹⁸. P. Cvirka, tuo romanu pelnęs SSRS bolševikų palankumą, atliko svarbų vaidmenį ir naikinant Lietuvos valstybingumo likučius 1940 m. vasarą. Tuo Lietuvai tragišku laikotarpiu jis aktyviai dalyvavo politinėje veikloje, įstojo į komunistų partiją ir kartu su Lietuvos švietimui vadovavusiais kolaborantais – rašytoju ir ministru A. Venclova ir poetu Liudu Gira – kaip vadinamojo Liaudies seimo įgaliotiniai važiavo į Maskvą dalyvauti paskutiniame savo valstybės egzistavimo akte, sukuriamajame Lietuvos prisijungimo prie Sovietų imperijos teisėtumo regimybė¹⁹.

1940–1941 m. švietimo liaudies komisaro A. Venclovos pavaduotoju buvęs L. Gira daugeliui labiau žinomas kaip poetas. Iki tol jis net trumpai nebuvo dirbęs pedagoginio darbo. Bet iš trijų ŠLK vadovais 1940 m. tapusių literatų kaip tik jis buvo kiek geriau susipažinęs su mokytojų darbo specifika ir pedagogika, žvelgė į tai iš ministerijos pozicijos. Mat 1926–1936 m. jis ėjo Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos sekretoriaus pareigas²⁰. Daug nesigilinant į poeto ir kelerius metus aktyviai veikusio kolaboranto biografiją, būtina priminti, kad 1918 m. pabaigoje L. Gira buvo energingas Nepriklausomos Lietuvos žvalgybos institucijų organizatorius Vilniuje ir šio miesto komendantas. 1919 m. sausio mėn. jį sergantį suėmė Vilnių užėmę Sovietų Rusijos bolševikai ir pusę metų kalino keliuose kalėjimuose. Iš Smolensko kalėjimo L. Gira ištrūko tik rugpjūčio mėn. Lietuvos Respublikai apsikeitus su Sovietų Rusija kalniais ir įkaitais. Į kultūrinį gyvenimą jis grįžo 1920 m. rudenį, o iki tol dar spėjo atlikti reikšmingus, Lietuvos valstybingumą stiprinančius kontržvalgybos ir saugumo darbus bei eiti Marijampolės apskrities viršininko

pareigas. Tačiau paskui maždaug 1935 m. jis pasuko į opozicinę kairiųjų pažiūrų inteligentų stovyklą. Paskutiniaus Nepriklausomybės metais, kaip ir P. Cvirka, A. Venclova, Justas Paleckis, kai kurie kiti kairieji literatai, buvo dažnas SSRS pasiuntinybės Kaune svečias²¹. 1940 m. L. Gira parašė poemą „Stalino LTSR konstitucija“ ir tapo okupuotos Lietuvos sovietizuojamos švietimo sistemos politine figūra²². Pasak N. Maslauskienės, 1940–1941 m. m. pradžioje jo „vadovaujama komisija pradėjo išimti iš mokyklų bibliotekų bolševikams ideologiškai netinkamas knygas. Buvo išimami ir naikinami lietuvių, rusų ir kitų tautų rašytojų darbai, pasaulinės literatūros klasikos kūriniai.“²³

Kitokią biografiją istorijos teismui paliko Juozas Žiugžda, kitas 1940–1941 m. švietimo liaudies komisaro A. Venclovos pavaduotojas. Jaunystėje dar carizmo metais jis mokėsi Veiverių mokytojų seminarijoje, o 1915 m., iki evakuacijos į Rusijos gilumą, trumpai mokytojavo. Rusijoje rėmė 1917 m. bolševikų perversmą. Vėliau, jau Sovietų Rusijoje, dirbo kelių teritorinių vienetų liaudies komisariatuose. Tad dar jaunas įgijo patirties sovietizuoti įvairias visuomenės gyvenimo sritis. 1919 m. pradžioje prisidėjo prie Vladimiro Lenino sumanyto ir trumpai gyvavusio Lietbelo, slavų kalbomis vadinto Litbelu (sutrumpintas tarptautiniu mastu taip ir nepripažintos Lietuvos ir Baltarusijos TSR valstybės pavadinimas), kūrimo. Paskui kelis mėnesius ėjo Lietbelo švietimo liaudies komisariato Mokyklų skyriaus sekretoriaus pareigas, įgijo bolševikinės patirties. Tačiau dėl to jau Lietuvos Respublikoje J. Žiugžda 1919 m. tik keletą mėnesių buvo diskriminuojamas ir neskiriamas mokytoju. Vėliau derino pedagogo ir mokslininko lituanisto darbą kaip redaktorius, vertėjas, vadovėlių ir metodinių priemonių mokykloms autorius. 1927–1934 m. J. Žiugžda priklausė Lietuvos socialdemokratų partijai. 1936–1937 m.

palaikė ryšius su nelegaliai veikiančiais ir iš esmės SSRS bolševikų išlaikomais lietuvių komunistais, rėmė kalinamus komunistų partijos narius ir spaudą, bet pats į jų gretas dar nebuvo priimtas²⁴. Nors ir būdamas kairuoliškų pažiūrų, 1939 m. paskirtas Kauno 5-osios gimnazijos direktoriumi.

Beje, minėtasis V. Žilionis iki 1940 m. reiškėsi ir kaip rašytojas, nors, kaip sakoma, lengvos plunksnos neturėjo. Galima paironiuoti, kad jis netgi pasisavino P. Cvirkos idėją parašyti romaną apie mokytojus. Mat kiek anksčiau, 1937 m., dienraštyje „Lietuvos žinios“ P. Cvirka kreipėsi į mokytojus tokiais žodžiais: „Seniai manyje kiūti didelis noras pavaizduoti (tik ne satyriškai) dailiojo žodžio forma mūsų mokytoją. Šiam sumanymui medžiagą pradėjau rinkti jau nebe nuo šiandien; pildydamas ją savo mokslo dienų atsiminimais. Būčiau nepaprastai dėkingas, jei mokytojai, įtikėję mano gera valia, susirašinėtu su manimi, atsiųstų man savo atsiminimų iš mokyklos gyvenimo, keletą intymiškų dienoraščių lapų, o taip pat – kartais jų požiūriu nereikšmingų kasdieninio pilko mokyklos gyvenimo brūkšnių. (Turiu galvoje mokinių tipus, mokytojo santykius su kaimo žmonėmis, su vietos valdininkija, biurokratija, mokytojo draugus, jo visuomeninę veiklą, švietimo darbo kliūtis, kaimo kultūrinimo klausimus ir t. t., ir t. t.).“²⁵ Šis P. Cvirkos sumanymas liko neįgyvendintas (matyt, pernelyg daug laiko atėmė politika ir smulkiųjų žanrų kūriniių rašymas). O štai V. Žilionis tais pačiais 1937 m. žurnalui „Literatūra“ parašė apysaką iš kaimo mokytojų gyvenimo, bet kaip tik tada dėl išryškėjusios pernelyg kairuoliškos (iš dalies – prokomunistinės) krypties žurnalas buvo uždarytas. Vėliau apsakos tekstą skaitė keli autoriaus kolegos, kol galų gale primargintą pastabų rankraštį grąžino P. Cvirka. Jis privertė autorių daug ką pakeisti ir praplėsti kūrinį iki romano. Pavadinimu „Būdviečių mokykla“

1938 m. jis ir buvo išleistas. Tad P. Cvirka laikytinas neoficialiu romano bendraautorium. Beje, V. Žilionis 1935 m. įstojo į Lietuvos laisvamanių etinės kultūros draugiją, 1927 m.–1932 m. sausio mėn. ir 1933 m. lapkričio–1940 m. vasario mėn. mokytoja-vo Raseinių, Panevėžio, Tauragės ir Seinų (Lazdijų) apskrityse, paskui tapo Lietuvos kooperatyvų tarybos sekretoriumi ir persikėlė į Kauną. Čia, kaip pats rašė, užmezgė „kontakts su komunistais, dalyvaudamas slaptose darbininkų sueigose“²⁶.

1940–1941 m. sovietizuoti Lietuvos iš SSRS respublikų buvo atsiųsta apie 1 400 komunistų²⁷. Bolševikų kadrai iš J. Stalino kuriamos imperijos savo uždavinį tikėjosi atlikti stachanovietiškai sparčiai. Bet okupantų ir kolaborantų viltys pasitvirtino tik iš dalies. Tai atsispindi ir to meto spaudoje. Štai ir P. Cvirka po 1941 m. kovo 31 d. Kaune vykusios meno darbuotojų konferencijos bolševikų oficioze „Tiesa“ apgailestavo: „Išėina literatūros žurnalas „Raštai“ [šis P. Cvirkos redaguojamas leidinys buvo primygtinai rekomenduojamas mokytojams. – S. B.], kuriam nuolat trūksta originalios medžiagos. Žinome, koks šiandien yra svarus ir jaudinantis ne tik eiliniam skaitytojui, bet ir plačiosioms mokytojų masėms mūsų literatūrinio palikimo, socialistinio realizmo klausimas ir kiti klausimai. Mokytojai nesiorientuoja, kaip dėstyti literatūrą, kokią pažiūrą taikyti šiam ar kitam buržuazinių laikų autoriui. Buvo kreiptasi į eilę kvalifikuotų draugų parašyti šia tema straipsnių „Raštams“, bet nieko nesulaukta. Visi skundžiasi esą apkrauti darbais, neturį laisvo laiko literatūrai. Recenzijų „Raštuose“ iki šiol visai nebuvo. LTSR rašytojų sąjungos orgkomitetas maža dirbo su naujais kadrais, pradedančiais rašytojais, nepadėjo jiems augti, tobulėti. [...] Rašytojai patys vienas su kitu turi daugiau susieiti, daugiau vienas kitam padėti, išsiaiškinti. Bet jei rašytojai, kurie jau anais laikais buvo

pažangūs, dabar nerašo, tai jau blogai. Čia reikia prisiimti kaltę ir Rašytojų sąjungos orgkomitetui, rašytojų persiauklėjimo darbe jis maža padarė – nebuvo paskaitų, diskusijų dėl paveldėtos literatūros, dėl formos, dėl turinio ir visos eilės klausimų, dėl kurių šiandien rašytojai jaudinasi. Suruošėm rašytojams istorinio ir dialektinio materializmo kursus, tačiau visa eilė specifinių literatūrinių klausimų taip ir liko nepajudintų.“²⁸ Nerepresinėmis sąlygomis (arba bent jau tokiomis, kokias bolševikuojantys rašytojai ir žurnalistai turėjo autoritetinio ar autoritarinio (kaip buvo pradėta vadinti po 1940 m.) prezidento Antano Smetonos ir tautininkų valdymo metu) 1940–1941 m. tarp jaunų mokytojų būtų atsiradęs ne vienas produktyvus rašyti pradantis literatas. Tačiau pirmaisiais sovietų okupacijos mėnesiais buvo priblokšti ne tik mokytojai, bet ir dauguma bent kiek visuomenei žinomesnių poetų ir prozininkų – dėl brukamo primityvaus bolševizmo ir jo apraiškų masiniuose renginiuose psichozės jie tiesiog negalėjo kurti. Anot istorikų, P. Cvirka nebuvo itin politiškai išprusęs²⁹. Galbūt jis, kaip ir kai kurie kiti 1940–1941 m. okupantams talkinę jo bendražygiai, nesuprato savo veiklos padarinių arba suvokė juos per vėlai.

ŠLK vadovybės viršūnę, kurioje buvo įsitaisę literatai, galima apibūdinti kaip kolaboracinę³⁰. 1940 m. vasarą, dar iki Lietuvos aneksijos, aukščiausioje švietimo sistemos vadovybėje atsidūrusių asmenų tapimo aukštais sovietų funkcionieriais fakto negalima paaiškinti vien tuo, kad jie tapo vadinamojo epochų kaitos sindromo įkaitais. Juk pirmosios bolševikų okupacijos pradžioje atsakinguose valdžios posteose jie atsidūrė neatsitiktinai. Būti kolaborantais jie ruošėsi (kaip – norėdami to ar nenorėdami, kryptingai ar savo gyvenimo ir veiklos vingiais – tai jau kitų, platesnių tyrimų klausimas) bent kelerius metus iki

agresyvaus 1940 m. birželio 14 d. SSRS ultimatumo. Raudonajai armijai okupavus Lietuvą tie okupantų emisarų į aukštas pareigas paskirti asmenys palengvino SSRS diktatoriui J. Stalinui įgyvendinti Lietuvos aneksiją ir vykdyti jos sovietizavimą. Be visų kitų neigiamų okupacijos ir kolaboravimo padarinių, dar būtina pabrėžti, kad minėti ŠLK vadovai, būdami aukštuose valdžios postuose, lėmė daugelio pedagogų, kitų švietimo įstaigų darbuotojų ir jų šeimų likimus.

Tokį pat bendradarbiavimo su okupantais (kolaboravimo) vertinimą galima taikyti ir to paties lygio kaip ir minėtas V. Žilionis pareigas ŠLK ėjusiam lituanistui Petrui Mikutaičiui. Iki 1940 m. balandžio mėn. jis buvo ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos viršininkas. Jo kalbos 1940 m. gruodžio 8–9 d. vykusiame vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavime santrauka jau buvo perteikta³¹. Šių asmenų vadovaujamas valdybas sujungus į vieną padalinį³², 1940–1941 mokslo metus ir V. Žilionis (lygiagrečiai dar redagavo ir ŠLK leidžiamą žurnalą „Šeima“), ir P. Mikutaitis baigė ŠLK eidami kitas pareigas.

Beje, P. Mikutaitis, dar būdamas Vytauto Didžiojo universiteto studentas, išsiskyrė ateistinėmis ir kairuoliškomis pažiūromis. Kauno komjaunuoliai ir komunistai nesunkiai įtraukė į jį pagrindinę veiklą, pavesdavo versti iš rusų kalbos marksizmo ir bolševikinius tekstus, rašyti ir redaguoti straipsnius nelegaliai spaudai ir pan. 1933 m. jis tapo LKP nariu.

Diplominio darbo tema buvo pasirinkęs poeto Juliaus Janonio gyvenimą ir kūrybą. Šį darbą norėjo išleisti atskiru leidiniu, bet nerado leidėjo. Tik 1940 m. pradžioje dalį P. Mikutaičio studijos apie J. Janonį išspausdino literatūros almanachas „Prošvaistė“ (redaktorius A. Venclova). Tuo metu P. Mikutaitis, nuo 1937 m. mokytojavęs Linkuvos gimnazijoje, jau buvo išmestas iš nelegaliai

veikusios LKP (gyvenant nuošaliame miestelyje, veikiausiai buvo sunku palaikyti ryšius su komunistais Kaune). Artimesnė pažintis su A. Venclova, matyt, buvo lemtinga, be to, iš pagrindžio ir kalėjųmų Lietuvą pradėjusiems administruoti komunistams stigo kadry. Nacmečiu „desovietizavėsis“, 1941–1944 m. P. Mikutaitis mokytojavo Šiaulių ir Jurbarko gimnazijose. 1951 m. pabaigoje Vilniaus pedagoginio instituto Lietuvių kalbos ir literatūros fakulteto dekanu doc. P. Mikutaičio, VKP(b) nario nuo 1948 m., veiklą nutraukė suėmimas ir baudžiamoji byla. Jai iškelti užteko palyginti smulkii priežasčių: jis neatskleidė su partizanais ryšius palaikiusios studentės, o Kazio Binkio kūryboje nepastebėjo „reakcinių bruožų“³³. Iš Permės konclagerio (apie kalinimą jame sovietmečio enciklopedijos nerašė³⁴) 1956 m. P. Mikutaitis grįžo jau sugadintos sveikatos.

1940–1941 m. vykdytai nepavykusiai suaugusių beraščių ir mažaraščių mokymo kampanijai³⁵ vadovavęs ŠLK Suaugusių švietimo valdybos viršininkas Juozas Geniušas irgi aktyviai padėjo diegti bolševizmą. Iki 1940 m. jis parašė istorijos ir lietuvių kalbos vadovėlių, mokymo metodikos darbų, kelesius metus redagavo žurnalus „Mokykla ir visuomenė“ ir „Mokykla ir gyvenimas“. Paminėtinas ir jo romanas „Laisvės alėja“, išspausdintas 1935 m. J. Visgino slapyvardžiu³⁶. 1940 m. rugpjūtį J. Geniušas jau ragino mokytojus iš naujo, t. y. taip, kaip reikalavo bolševikai, įvertinti Lietuvos istoriją³⁷, kurią iki tol pats interpretavo kaip nepriklausomos valstybės patriotas.

Rašytojas Liudas Dovydėnas – dar vienas beveik to paties biurokratinio lygio ŠLK valdininkas. Jis vadovavo Priešmokyklinių įstaigų ir vaikų namų skyriui, kuris buvo pavaldus tik A. Venclovai ir jo pavaduotojui. 1940 m. vasarą rašytojas kaip bolševikams patikimas asmuo buvo „paskirtas“ į vadinamąjį Liaudies seimą, o kai rugpjūčio

25 d. Seimas buvo pervadintas į LSSR Aukščiausiąją Tarybą, tapo jos Prezidiumo pirmininko pavaduotoju³⁸. Nacių okupacijos pradžioje L. Dovydeną nuo sušaudymo savo užtarimu išgelbėjo kultūrininkai, 1940–1941 m. buvę bolševikų nemalonėje arba kūrybiniame šešėlyje. Už tai rašytojas turėjo atskleisti Liaudies seimo užkuliusius³⁹.

Švietimo sistemos sovietizavimo kontekste minėtinas ir rašytojas Vincas Krėvė (beje, jis dar anksčiau už L. Girą, 1920–1922 m., dirbo Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos sekretoriumi). Ketvirtąjį dešimtmečio antroje pusėje jis naiviai simpatizavo Sovietų Sąjungai, aukštojoje mokykloje studentams diegė marksizmo idėjas, o 1940 m. sutiko eiti marionetinės Lietuvos vyriausybės ministro pirmininko, jo pavaduotojo, vėliau kurį laiką – užsienio reikalų ir švietimo ministro pareigas. NKVD rezidentūra SSRS ambasadoje Kaune dėjo į V. Krėvę daug vilčių ir todėl, kad jis buvo Lietuvių draugijos SSRS tautų kultūrai pažinti pirmininkas⁴⁰. Maždaug iki 1940 m. liepos 10–12 d. vykdė masinio inteligentų ir Nepriklausomybės laikotarpio visuomenės veikėjų įkalinimo. V. Krėvė buvo V. Paleckio, A. Venclovos, L. Giros, P. Cvirkos, kitų marionetinėje vyriausybėje ir kituose svarbiuose okupuotos Lietuvos valdžios poste pareigas ėjusių „kultūrbolševikų“ bendramintis⁴¹.

„Perauklėjant“ mokytojus ir visuomenę didelis vaidmuo 1940–1941 m. teko ir literatūrai, literatūrologui Kostui Korsakui. Pirmuoju bolševikmečiu jis vadovavo tokioms propagandos įstaigoms kaip ELTA ir LSSR valstybinė leidykla, buvo faktinis „Kultūros“ žurnalo redaktorius⁴².

Bolševikinės tiesos į mokinių sąmonę 1940–1941 m. buvo brukamos ir pasitelkus straipsnyje minimų rašytojų A. Venclovos, P. Cvirkos, L. Giros kūrinis, naujausius Salomėjos Nėries eilėraščius, „Poemą apie

Staliną“. Be šių autorių, į pradžios mokyklos skaitinių programas buvo įtraukti J. Janonis, Žemaitė, Kazys Boruta, Maksimas Gorkis, Valentinas Katajevas⁴³, o pašalinti Simonas Daukantas, Motiejus Valančius, Antanas Baranauskas, Vincas Pietaris, Jonas Basanavičius, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, Ieva Simonaitytė⁴⁴. Panašiai pakito ir vidurinių mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros programos. O kur dar J. Staliną ir Raudonąją armiją šlovinantys straipsniai, eilėraščiai ar vaizdeliai iš mokyklų 1940–1941 m. periodikoje. Šie Lietuvos mokyklų sovietizavimo aspektai straipsnyje tik šiek tiek atskleisti. Tai tik nedidelis ekskursas į bolševikų propagandos turinį.

Tarp ŠLK ir jam pavaldžių įstaigų kuratorių bene svarbiausias buvo LKP narys nuo 1920 m. Kazys Preikšas. 1935–1937 m. Maskvos tautinių mažumų komunistiniame universitete ir Tarptautinės Lenino mokyklos aspirantūroje jis studijavo marksizmą ir bolševizmą, „praktikavosi“ Ispanijos pilietiniame kare. Vėl atsidūręs Maskvoje, dirbo Literatūros užsienio kalbomis leidyklos Literatūros lietuvių kalba redakcijoje. 1940 m. liepos mėn. grįžęs į SSRS okupuotą Lietuvą, buvo paskirtas LKP(b) agitacijos ir propagandos sekretoriumi, taigi komunistų partijos įgaliotiniu LSSR kultūrai ir švietimui. Pagal 1940 m. rudenį Lietuvoje nusistovėjusias pavaldumo normas jis kontroliavo ir instruktavo ŠLK⁴⁵. Po 1940 m. rugpjūčio mėn. per pedagogų suvažiavimą išreikšto protesto, kai vietoj Internacionalo buvo sugiedota „Tautinė giesmė“, į mokytojus K. Preikšas žiūrėjo labai priešiškai⁴⁶. Dėmesio mokytojams skyrė ir žurnalas „Komunistas“, kurio atsakingasis redaktorius 1941 m. buvo K. Preikšas⁴⁷.

Buvęs nelegalių LKP ir LKJS laikraštėlių redaktorius, nuo 1924 m. komjaunuolis, nuo 1927 m. komunistas Aleksandras Gudaitis-Guzevičius pirmosios sovietų okupacijos

metu tapo LSSR vidaus reikalų ministru, netrukus – liaudies komisaru. Savo parašu jis tvirtino NKVD vykdomas tėvynainių represijas – suėmimus, kalinimus ir tremtį⁴⁸.

Prie pastarojo ryškaus 1940–1941 m. kolaborantų dueto dera ir istoriko Povilo Pakarklio asmenybė. Jį 1940 m. birželį Nikolajus Pozdniakovas ir Vladimiras Dekanozovas paskyrė į vadinamąją Liaudies vyriausybę eiti teisingumo ministro (vėliau – liaudies komisaro) pareigų⁴⁹. P. Pakarklio veikla 1940–1941 m. kol kas sulaukė nedaug dėmesio. Bet ir jam tenka atsakomybė už 1941 m. represijas prieš Lietuvos mokytojus ir jų artimuosius.

1940 M. SPALIO 14 D. INSTRUKCIJA PIONIERIAMS ORGANIZUOTI

1940 m. spalio 14 d. švietimo liaudies komisaras A. Venclova pasirašė Lietuvos apskričių pradžios mokyklų inspekcijoms ir pradžios mokyklų vedėjams skirtą aplinkrašį Nr. 707 „Instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų“. Su šio dokumento įgyvendinimu buvo susiję svarbūs pradžios mokyklų sovietizavimo procesai ištisus 1940–1941 m. m. Instrukcijos tekstas rodo, su kokiais etiniais, moraliniais ir psichologiniais išbandymais susidūrė mokytojai, nes jie vienaip ar kitaip turėjo reaguoti į šį raštą. Jeigu skubaus vaikų įtraukimo į pionierius reikalavimas nebūtų buvęs toks svarbus, instrukciją anksčiau ar vėliau būtų pasirašęs Pradžios mokyklų departamento (valdybos) direktorius V. Žilionis. Juolab kad 1940 m. rudenį iš SSRS gautus pionierių organizacijos nuostatus pirmiausia pradėta taikyti pradžios mokyklų mokiniams, nors pagal amžių daugelis jų buvo per jauni tapti pionieriais. Štai šio dokumento kaip istorinio šaltinio tekstas:

„1) Sėkmingesniai pradžios mokyklų ideologiniam auklėjimui bei susipratimui

plėsti prie pradžios mokyklų steigiamos pionierių organizacijos. Pionierių organizacijos tikslas – leninizmo-stalinizmo dvasioj išauklėti būsimojus socialistinio gyvenimo kūrėjus.

2) Visai pionierių organizacijai mokykloj vadovauja komjaunimo apskrities, miesto ir valsčiaus komitetų skirti vadovai. Vadovais gali būti tik komjaunuoliai. Pionierių vadovas derina savo darbą su mokyklos vedėju bei kitais mokytojais. Pionierių vadovai su pionieriais dirba ne pamokų metu.

3) Kiekvienoj mokykloj gali būti tik viena pionierių organizacija.

4) Pionierių organizacija mokykloj susideda iš būrių, kurie organizuojami pagal klases. Kiekvienas būrys susideda iš grandžių. Grandį gali sudaryti nuo 8 iki 12 pionierių. Kiekvienas būrys turi ne daugiau kaip 40 pionierių. Būrio vadovus, susitaręs su mokyklos vedėju, skiria artimiausia komjaunimo organizacija.

5) Pionieriais pirmoj eilėj priimami darbininkų bei vargingųjų valstiečių vaikai nuo 10 iki 15 metų, kurie yra darbštūs, pavyzdingi ir tvarkingi mokiniai. Priimama, atsiklausus klasės mokytojo nuomonės.

6) Organizaciniais reikalams, jeigu sąlygos leidžia, pionieriai gali turėti atskirą patalpą, kurioje turėtų būti vieta Lenino kampeliui. Čia įrengiama mokinių skaitykla, gaunami pasiskaityti laikraščiai, knygos, mokomasi dainelių, žaidimų (su sąlyga, kad tai netrukdytų tiesioginio mokyklos darbo).

7) Mokyklos vedėjas bei mokytojai įpareigojami padėti pionierių vadovams patarimais, paaiškinimais ir kitokiais būdais.

8) Pionieriai, ypačiai didesnėse mokyklose, leidžia savo sieninį laikraštį, kurį, vadovui prižiūrint, veda patys pionieriai, duodami straipsnelių, eilėraščių, kronikos žinučių, piešinėlių ir t. t. Pionieriai skatinami rašyti ir spausdintiems vaikų laikraščiams: „Pionieriui“ ir kitiems.

9) Pionierių organizacija savo darbui pagilinti gali kurti ir įvairius ratelius: muzikos bei choro, dramos, žaidimų, sanitarinių, aviamodelistų, ekskursijų, fotomėgėjų, o kaime pionieriai ypatingą dėmesį kreipia į žemės ūkio ratelių steigimą.

10) Šie nuostatai skelbiami, susitarus su LTSR komjaunimo centro komitetu.⁵⁰

Cituojama instrukcija – sutrumpintas vertimas iš rusų kalbos. LSSR centrinė švietimo įstaiga tiesiog nespėjo greitai biurokratiškai apdoroti ir pritaikyti plaukiančių iš Maskvos į Lietuvą švietimo sistemos pertvarkai skirtų raštų, nurodymų, rekomendacijų ir instrukcijų. Tačiau įgyvendinti šią biurokratinę rašliavą visos Lietuvos švietimo sistemos mastu ragino LKP(b) CK ir LLKJS CK, o miestų ir apskričių komunistai ir dar negausūs komjaunuoliai įgijo dar vieną svertą pradžios mokyklų mokytojų darbui kontroliuoti. Į nepavydėtiną padėtį pateko Lietuvos provincijos miestelių ir kaimų mažesnių pradžios mokyklų pedagogai. Tai patyrė ir daugelis Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų ir mokytojų. Tik pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais kai kuriems iš jų teko lengvesnė dalis dėl to, kad jų valsčiuose dar nebuvo nė vieno komjaunuolio, o bolševikų partijos bilietus turintiems keliems vietiniams kolaborantams daug laiko atėmė spartus ūkio ir kitų visuomenės gyvenimo sričių sovietizavimas.

Galima pridurti, kad kai kuriuose Lietuvos miestuose ir kitose vietovėse pionierių grupes SSRS pavyzdžiu buvo bandoma steigti ir iki 1940 m. sovietų okupacijos⁵¹. Jos veikė nelegaliai arba pusiau nelegaliai, o legaliai – tik pusmetį iki 1926 m. gruodžio perversmo, tad kai kurie Lietuvos komjaunuoliai ir komunistai turėjo šiek tiek patirties šioje srityje. Tačiau turbūt tiek jie, tiek kiti nomenklatūrininko karjeros siekiantys veikėjai dar mažai orientavosi monolitinėje SSRS visuomenės organizacijų sąrangoje.

Be to, per trumpą laiką buvo net ir neįmanoma perkelti į Lietuvą daugiau kaip dviejų dešimtmečių totalitarinės SSRS valstybės, kuri militarizuotą muštrą taikė net vaikams, patirties. Tad 1940 m. rudenį dar nepradėta organizuoti vadinamųjų spaliukų. Lietuvoje jie atsirado tik antrosios sovietų okupacijos metais.

„Instrukcija pionieriams organizuoti“ rodo, kad pionieriais galėjo būti vaikai, kuriems jau sukako dešimt metų (tik pokario metais pionieriais tapdavo nuo devynerių metų⁵², o jaunesni mokiniai buvo spaliukai). Tačiau, kaip matysime iš tolesnio tyrimo, 1940–1941 m. m. Šakių apskrityje pionieriaus kaklaraištį užrišdavo ir jaunesniems mokiniams. Buvo svarbu, kad tam neprieštarautų jų tėvai. O tokį sutikimą tada labai nelengvai duodavo tik nedaugelis šakiečių, kurių sąsajas su 1940–1941 m. mokyklų sovietizavimu ir to meto mokinių sąmonės nuodijimu bolševizmo idėjomis toliau nagrinėjame. Tad LLKJS CK atstovui Gladučiuviui aukštesniųjų mokyklų vadovų auditorijai 1940 m. gruodžio mėn. teko pripažinti, kad būtina gausinti pionierių gretas, nes „pionieriai mūsų mokyklose beveik jokio darbo neparodo“⁵³. Dar prieš porą mėnesių, 1940 m. spalį, tiek pradžios, tiek vidurinėse ir nepilnosiose vidurinėse mokyklose, tiek specialinėse švietimo įstaigose (vėliau sovietmečiu jas imta vadinti profesinėmis mokyklomis ir technikumais) pionierių nebuvo nė vieno arba tik labai mažai. Ir vis dėlto spalio 21 d. švietimo liaudies komisaras A. Venclova pasirašė vidurinėms ir specialinėms mokykloms bei mokytojų seminarijoms skirtą „Instrukciją Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuviams minėti“. Tarp daugelio biurokratinių ideologinių nurodymų tame aplinkraštyje yra ir reikalavimas kiekvienoje mokykloje sudaryti komisiją „iš klasių auklėtojų (trijų keturių asmenų), mokyklinio komjaunimo

ir pionierių atstovų (dviejų žmonių), tėvų atstovų (dviejų žmonių)⁵⁴. Iš instrukcijos teksto mokyklų vadovams buvo neaišku, kiek pionierių reikia įtraukti į komisiją – vieną ar du, bet daugelyje tų švietimo įstaigų pionierių apskritai nebuvo. Galima įsivaizduoti, kaip per 1940 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. kadru srities sovietizavimą paskirti nauji mokyklų vadovai nėrėsi iš kailio, kad prikalbintų bent kelis mokinių tėvus leisti savo dukrai ar sūnui tapti pionieriais. Lietuvoje pionierių statistiniai rodikliai ūgtelėjo tik 1941 m. pavasario pabaigoje, tik neaišku, ar jie buvo tikroviški, tiksliau, kiek jie buvo padidinti. Mat 1940–1941 m. m. daugelis mokyklų direktorių ir vedėjų suprato, kad, siekiant išvengti nemalonumų, jų darbą kontroliuojantiems bolševikų funkcionieriams geriau rodyti pagražintą padėtį, o ne tikrąją pionierių statistiką ir objektyvų vaizdą. 1941 m. LLKJS CK pirmasis sekretorius Feliksas Bieliauskas, atsiskaitydamas partijai už organizacinę darbą, nurodė, kad 1941 m. gegužės pabaigoje Lietuvoje būta 43 500 pionierių⁵⁵. Šis skaičius pateikiamas ir LSSR pionierijos istorijoje⁵⁶. Tikėtina, kad komjaunuolių statistika yra patikimesnė: tik 33 jaunesnio amžiaus 7 464-ių pradžios mokyklų mokytojai buvo įstoję į komjaunimą⁵⁷. Kažin ar bent vienas jų dirbo Šakių apskrityje? Ir kažin kiek mokinių jiems pavyko įtraukti į pionierius?

Kaip minima instrukcijoje, pradžios mokyklų pionieriams turėjo vadovauti komjaunuoliai, bet dauguma jų buvo negimnazistai ir neturėjo net progimnazijos išsilavinimo. Neatsitiktinai 1940 m. rugsėjo 18 d. departamento direktorius P. Mikutaitis pasirašė aplinkraštį, įpareigojantį aukštesniųjų mokyklų vadovus du kartus per mėnesį rašyti pranešimus, apibūdinančius padėtį savo įstaigoje, mokinių nuotakas ir pan. Vienas šios ataskaitos punktų – „Komjaunuolių ir pionierių veikla“⁵⁸. Tai reiškė, kad šių probol-

ševikinių organizacijų atsiradimas ir narių gausa bus svarbus būsimos mokyklos direktoriaus atestacijos rodiklis. 1940 m. spalio 4 d. organizaciniu atžvilgiu į SSRS komjaunimą dar neįsiliejusios Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos vadovas F. Bieliauskas A. Venclovai skundėsi, kad „[s]ocialinis sąstatas mūsų mokyklose komjaunimo darbui buvo nepalankus. Naujiems mokslo metams prasidėjus, tuo atžvilgiu žymių pakitimų nebuvo.“ Jis prašė „mokyklose įvesti komjaunimo organizatorius (komsorgus)“⁵⁹. Jau kitą dieną A. Venclova pedagogams rašė: „Mokyklos vadovybė ir mokytojai įpareigojami padėti komjaunuoliams [...]. Komjaunuoliai vadovauja mokykloje esantiems pionieriams. Ideologiniam mokinių sąmoningumui steigiami ideologiniai būreliai. Juose pasireiškia didžiausia komjaunuolių įtaka.“⁶⁰ Dalis švietimo įstaigų komsorgų vėliau tapo etatiniais darbuotojais. 1941 m. gegužės mėn. LLKJS CK patvirtino 400 vyr. pionierių vadovų⁶¹.

1941 m. Šakių apskrities komjaunuolių statistika, pateikianti nedidelius suapvalintus skaičius, verčia abejoti patikimumu. 1941 m. vasario mėn. vykusiam LKP(b) V suvažiavimui LLKJS CK raportavo, kad Šakių apskrityje yra 329 komjaunuoliai (255 lietuviai ir 74 žydai). Iš jų Šakių mieste – 120, Kudirkos Naumiestyje – 104, kiti – valsčiuose: Lekėčių – 25, Kriūkų (Paežerėlių) – 15, Griškabūdžio, Gelgaudiškio ir Sintautų – po 20⁶². Taigi kitiems valsčiams (Būblelių, Kidulių, Plokščių, Žvirgždaičių, Jankų, Barzdų ir Lukšių) telieka 5 komjaunuoliai, vadinasi, jų ten arba nebuvo, arba buvo vos vienas kitas.

Komjaunuoliams teko ieškoti būdų, kaip pritraukti mokinius į pionierių organizaciją. Vaikus jie viliojo skautų, kurių veikla buvo uždrausta, priemonėmis – žygiais, stovyklavimu palapinėse ir pan. Lietuvoje bolševikams netiko kaime prie pradžios mokyklų veikusių jaunųjų ūkininkų ratelių

pavadinime esantis žodis „ūkininkai“, nes SSRS tokios gyventojų kategorijos nebuvo. Tad nesėkmingai buvo bandoma kurti „junatais“ vadinamų jaunųjų valstiečių ratelius.

ŽVILGSNIS Į ŠAKIŲ APSKRITIES PRADŽIOS MOKYKLŲ LANKYMO APYSKAITAS

1940 m. rudenį ŠLK Pradžios mokyklų valdyboje parengtas klausimynas mokytojų darbui tikrinti labai skyrėsi nuo naudotos iki bolševikų okupacijos mokyklų lankymo apyskaitos formos. Anksčiau per vizitacijas inspektorius daugiau dėmesio skyrė mokytojų darbo ir mokinių mokymosi sąlygoms, ugdymo procesui, o 1940–1941 m. m. mokytojo darbo įvertinimą daugiausia lėmė su bolševikų ideologijos platinimu tarp mokinių susiję faktai. Jie paaiškėdavo iš atsakymų į klausimus, ar pradžios mokykloje yra Lenino kampelis, pionierių organizacija, ar jie leidžia sienlaikraštį, kokias knygas ir laikraščius skaito mokytojas ir mokiniai ir pan. Tačiau daugumoje Šakių apskrities kaimų mokyklų ilgą laiką pionierių nebuvo. Tad vedėjams išsiųsta instrukcija pionieriams organizuoti vertintina labiau kaip deklaracija – iki 1941 m. pavasario ji beveik neturėjo praktinio poveikio. O joje deklaruojamą „pionierių organizacijos tikslą“ „leninizmo-stalinizmo dvasioj išauklėti būsimočius socialistinio gyvenimo kūrėjus“⁶³ kitame kontekste bolševikai nuolat skiepijo visiems mokiniams.

1940 m. rudenį, taip pat gruodžio ir sausio mėn. Šakių apskrityje, kaip ir kitur Lietuvoje, pradžios mokyklų inspekcija užsiėmė tik neatidėliotinais darbais, tokiais kaip mokytojų vienoje ar kitoje mokykloje priėmimas, atleidimas ar perkėlimas ir einamųjų raštų rašymas. Kadangi į mokyklų veiklą, aplenkdami inspekciją, dažnai kišosi vietos

komunistai ir komjaunuoliai, inspekcijos darbuotojai, laukdami savo pertvarkos, pradžios mokyklose lankėsi retai. Plataus masto pradžios mokyklų vizitacijos atsinaujino tik 1941 m. vasario mėn., kai jau veikė apskrities liaudies švietimo skyrius. Jo vedėjas Balys Laukaitis su inspektoriais Albinu Geištoraičiu ir Pranu Žieviu (atrodo, paskirtas tik 1941 m. balandžio mėn.) aplankė beveik visas mokyklas, bet didesniosiose iš jų lankėsi ne visų mokytojų pamokose. Todėl lankymo apyskaitose neatsispindi dalies pedagogų darbo 1940–1941 m. m. vertinimas. Be to, kai kurios mokytojų lankymo apyskaitos galėjo būti parašytos vien pakalbėjus su pedagogu, nes A. Geištoraitis, kuris aplankė daugiausia mokyklų, neretai per dieną apvažiudavo kelių kaimų švietimo įstaigas. Šakių apskrities pradžios mokyklos buvo intensyviausiai vizituojamos nuo 1941 m. balandžio pradžios. Susipažinkime su kai kurių mokytojų darbo vertinimais, atkreipdami dėmesį į pionierišką veiklą.

Istoriografijai įdomia informacija išiskiria 1941 m. balandžio 30 d. Bajoraičių pradžios mokyklos (Būblelių vls.) lankymo apyskaita. Joje atsispindi 1940 m. rudenį raudonarmiečių vykdyta pasienio zonos plėtra. Tai sutrikdė mokyklos darbą, nes iš pasienio buvo iškraustyta nemažai gyventojų, taigi ir mokinių. Be to, išvyko mokytojas, tad mokykloje ilgai nebuvo pamokų. Daugiau kaip po mėnesio atvykęs naujasis mokytojas Jonas Rudzevičius inspektoriui P. Žieviui sakė, kad istorijos nemokė „dėl Lietuvos istorijos vadovėlio stokos“⁶⁴. Eiciūnų mokyklos (Kriūkų vls.) pedagogas Jonas Valaitis 1941 m. balandžio 2 d. inspektoriui prisipažino, kad tarp jo mokinių nėra nei pionierių, nei „junatų“. Iš dalies dėl to jo darbas įvertintas tik patenkinamai⁶⁵. Beduonės kaime buvusios vienakomplektės Skubrių mokyklos (Lukšių vls.) pedagogė Marcelė Gailiūnaitė 1941 m. balandžio pradžioje pasigyrė, kad

net 17 iš 48 jos mokinių yra pionieriai, nors tuo metu jos mokykloje nebuvo nei Lenino kampelio, nei išleista reikalaujamo sienlaikraščio⁶⁶. 1941 m. balandžio 1 d. patikrinto Staliorių kaime veikusio Klevinių mokyklos antro komplekto pedagogė Antanina Jasaitė nuo sovietų aktyvistų priekaištų prisidengė 20 „jaunųjų valstiečių“ („junatų“). Be to, ši mokytoja buvo išrinkta prieš mėnesį apylinkėje įsteigtos Lietuvos liaudies pagalbos sąjungos kuopelės sekretore⁶⁷.

Kriūkų pradžios mokykla buvo vizituojama 1941 m. balandžio 3–4 d. Jos vedėjas Feliksas Pranaitis savo 33 auklėtinių klasėje, veikusioje buvusioje Joginiškių palivarko sodyboje, turėjo 12 pionierių (iš viso 146 mokinių mokykloje buvo 24 pionieriai). Mokykla jau buvo išleidusi 2 ideologizuotus sienlaikraščius⁶⁸. Teresė Vedegienė, kuri dirbo Antrųjų Joginiškių kaime veikusiame Kriūkų mokyklos komplekte, mokė dar išlikusį šeštąjį skyrių, tarp kurio mokinių jau buvo 5 pionieriai ir 11 „junatų“⁶⁹. Mokytoja Narciza Pranaitienė tarp savo auklėtinių turėjo tik 2 pionierius ir 3 „Genio“ prenumeratorių⁷⁰. Inspektorius A. Geištoraitis konstatavo, kad Kriūkų mokyklos mokytoja Marija Paulionienė „mokymo-auklėjimo darbą atlieka gerai“⁷¹. Jos ideologinio darbo rezultatai nebuvo itin geri – „Genio“ žurnaliuką buvo užsiprenumeravę vos 5 mokiniai. Mokytojos pastangas raginant auklėtinius tapti dar neišleisto sienlaikraščio autoriais inspektorius įvertino šiais žodžiais: „į sieninį laikraštį mokiniai pratinasi rašyti“ (suprask, dar nerašė). Pionieriais buvo tapę 3 M. Paulionienės auklėtiniai⁷².

Tarpučių mokykloje (Būblelių vls.) 1940–1941 m. m. nesant mokytojo du mėnesius nevyko pamokos, iki 1940 m. pavasario pasikeitė net du mokytojai, o trečiasis buvo naujokas pedagoginiame darbe Vytautas Balčiūnas. Jo darbą ir rezultatus inspektorius P. Žievys įvertino po gegužės

7 d. vizitacijos. Apyskaitoje rašoma, kad iš 58 jo mokinių 26 yra pionieriai. Vietoj rekomendacijos – patarimas: „Mokyklai reikalinga įsigyti vėliava.“⁷³ 1940 m. balandžio 9 d. inspektoriaus A. Geištoraičio aplankytoje Braziūkų pradžios mokykloje su visais skyriais (klasėmis) dirbo Silvestras Bulotas. Lankymo apyskaitoje atsispindi vienintelis faktas, liudijantis mokytojo pasiekimus, – auklėtiniai buvo užsiprenumeravę 3 laikraščio „Pionierius“ egzempliorius, bet pačių pionierių mokykloje nebuvo⁷⁴.

Kudirkos Naumiesčio pirmojoje pradžios mokykloje 1941 m. balandžio 22–24 d. lankėsi inspektorius P. Žievys. Iš jo surašytų mokytojų lankymo apyskaitų sužinome, kad net šioje miesto mokykloje, kurioje mokytojauti iki 1940 m. okupacijos buvo prestižo reikalas, 1940–1941 m. m. kurį laiką stigo vieno dviejų mokytojų, daliai mokinių ilgai nebuvo pamokų. Štai vienos mokytojos lankymo apyskaitoje rašoma: „Kadangi mokytoja Kriaučiūnienė Magdalena pradėjo dirbti š. m. vasario 1 d., gavo klasę, atsilikusią moksle; be to, dėl mokytojų stokos dirbo su dviejų klasių mokiniais, tad normaliai programos negali eiti. Tikimasi, mokytoja šiuos nenormalumus pašalins, nes yra darbšti ir stropi.“⁷⁵ Tikrinant mokyklą konstatuota, kad M. Kriaučiūnienės „savoje“ antroje klasėje (iki 1940 m. rudens buvusio trečio skyriaus atitikmuo) buvo 14 pionierių⁷⁶. Mokytoja Ona Barauskienė toje mokykloje taip pat dirbo nuo 1941 m. vasario 1 d.; sakoma, kad ji devynias „pionieres nuolat moko rankų darbų“⁷⁷. Dvidešimt trejų metų pedagoginio darbo stažą turintis mokytojas Jonas Smalevičius mokė trečią klasę. Jo auklėtinių istorijos – dalyko, labiausiai paveikto bolševikų ideologijos, – žinios įvertintos kaip labai geros. Taip įvertindavo retą mokytoją. Turbūt jis per pamokas gebėjo mokiniams perteikti svarbiausius Sovietų Sąjungos ir bolševikų partijos istorijos faktus. Kaip

matyti iš lankymo apyskaitos, mokytojas turėjo VKP(b) istorijos knygą (ją „studijuoja“), prenumeravo periodinius leidinius „Gyvenimas ir mokykla“, „Tarybų Lietuva“, „Laisvoji mintis“ (1940 m. neuždarytas Lietuvos laisvamanių laikraštis), „Kultūra“, rusišką žurnalą „Sovetskaja pedagogika“ ir dar kelis. Mokytojo pastangas prisitaikyti prie okupacinės santvarkos, naujo gyvenimo būdo ir reikalavimų pedagogams liudija ir jo užmokyklinės veiklos apibūdinimas: „komjaunuoliams skaito V.K.P.(b) istoriją, pionieriams skaito paskaitų“. Veikiausiai tos paskaitos vykdavo sukviestiems į vieną vietą visos Kudirkos Naumiesčio pradžios mokyklos pionieriams. Paties J. Smalevičiaus mokomoje ir auklėjamoje klasėje baigiantis mokslo metams buvo 13 pionierių ir 2 kandidatai į pionierius. J. Smalevičiaus darbas buvo įvertintas gerai⁷⁸. Mokytojo situotinė Kunigunda Smalevičienė mokė pirmos klasės (buvusio pirmo skyriaus vyresniųjų grupės atitikmuo) mokinius. Tarp savo auklėtinių mokytoja turėjo 6 pionierius, be to, „dirbo su komjaunuolėmis ir komjaunuoliais“. Apie K. Smalevičienės darbą apibendrintai sakoma: „mokymo-auklėjimo darbą atlieka gerai ir rūpestingai“⁷⁹. Gerai buvo įvertintas ir mokytojos Česlavos Babušienės darbas. Kudirkos Naumiestyje, atkelta iš apskrities Tarpučių kaimo mokyklos, mokytojavo ir Juzefa Urbantaitė. Šias abi vėliau išstremtas mokytojas buvę auklėtiniai prisiminė kaip dėmesingas ir mylinčias vaikus⁸⁰. Bolševizmo idėjas platino ir miesto mokinius į pionierius viliojo Vincas Tinka, veikiausiai komsorgas ar vyr. pionierių vadovas. Mokyklos salėje surinktiems mokiniams jis kalbėjo apie pionierių turistinius žygius ir stovyklavimą su palapinėmis. Kai kuriuos berniukus į savo pusę V. Tinka patraukdavo ir futbolo rungtynėmis, kurioms laiką parinkdavo tada, kai vaikai daugelio tėvų nurodymu turėdavo eiti į bažnyčią⁸¹. Mokyklos vedėjo

Petro Barkausko pamokose inspektorius nesilankė.

Kudirkos Naumiesčio antrąją pradžios mokyklą, kurioje mokėsi žydų tautybės vaikai, inspektorius P. Žievys vizitavo balandžio 25 d. Dviejų komplektų mokykloje (veikė tame pačiame pastate, kur mokėsi ir lietuviai) buvo 28 pionieriai⁸². 21 pionierių (iš 48 auklėtinių) turėjo ir Pavilkijo mokyklos mokytoja Salomėja Sadlauskienė, kuri mokė visas tris klases. Mokykloje buvo išleistas sienlaikraštis⁸³. Iš lankymo apyskaitų aiškėja, kad daugiau sienlaikraščių Šakių apskrities pradžios mokyklose atsirado tik 1941 m. pavasario antroje pusėje. Didesnėse mokyklose tada buvo įrengti ir keli Lenino kampeliai.

Sunku pasakyti, kokį poveikį vaikams turėjo bolševikinės indoktrinacijos atributika. Apyskaitose dauguma Šakių apskrities pradžios mokyklų pedagogų įvertinti žodžiais „normaliai“, „patenkinamai“ ir tik vienas kitas – žodžiu „gerai“. Jų visuomeninis aktyvumas daugiausia apibūdinamas aptakia fraze „pavedus galėtų organizuoti“.

Lygindami 1941 m. balandžio mėn. lankymo apyskaitose minimas ir 1940 m. rudenį dirbusių mokytojų pavardes, matome, kad Šakių apskrities pradžios mokyklose per kelis mėnesius pasikeitė apie 20 mokytojų. Kelių neliko dėl šeiminių aplinkybių, 8 repatrijavo į Vokietiją⁸⁴, o dar kiti tikriausiai nepanoro tapti net pasyviais bolševikų ideologinės prievartos diegėjais mokiniams, todėl nusprendė bent laikinai mesti pedagogo darbą (kai kurie ėmėsi ūkininkauti). Nuo 1940 m. birželio pabaigos iki 1941 m. trėmimo apskrities pradžios mokyklose pasikeitė apie pusė mokytojų.

LKP(B) IR NKVD (NKGB) „GLOBA“

Neabejotina, kad 1941 m. kovo mėn. LSSR švietimo liaudies komisariato darbų ir sta-

tistinių duomenų apžvalga, kurioje rašoma, kad „kadrių perauklėjimas taip pat aštrus kaip ir pačią pirmąją tarybų valdžios Lietuvoje dieną“⁸⁵, pateko tiek į LKP(b) CK, tiek į „socialistinių teisingumą“ ir kovą su „liaudies priešais“ užtikrinti turėjusių įstaigų vadovų rankas. Tad 1940–1941 m. m. švietimo įstaigoms teko didelis represinių institucijų dėmesys. Kaip rašė 1940–1941 m. įvykius ir procesus mokykloje išgyvenęs istorikas Antanas Kučinskas, „mokytojai taip pat buvo verbuojami sekti savo kolegas ir mokinčius. Ir jiems buvo primenamas tarybinis patriotizmas, kalėjimas, galimas artimųjų nukentėjimas. [...] Paleisdamas namo čekistas įgrasindavo niekam, net žmonai, nieko nepasakoti apie buvusį pasikalbėjimą ir apie buvimą NKVD kabinete.“⁸⁶ NKVD šešėlyje mokytojai jautėsi labai nejaukiai – „liaudies priešų“ paieškos ir demaskavimas, su tuo susiję straipsniai spaudoje ir kalbos renginiuose tapo ir pedagogų „perauklėjimo“ priemone.

NKVD (NKGB) Lietuvos padalinys turėjo garantuoti komunistų partijos valdžią ir bolševikų ideologijos dominavimą, slopinti pasipriešinimą bolševikų demagogijai. NKVD skyrius Šakiuose 1940–1941 m. iš pradžių veikė kaip apskrities NKVD padalinys, kurį iš dalies buvo galima vadinti milicija. Bet toje pačioje įstaigoje iš SSRS atsiųsti saugumo karininkai ir žemesnio rango pareigūnai (čekistai) verbavo agentus (informatorius), tardė suimtuosius ir kalinius. Po 1941 m. vasario 3 d. NKVD reorganizacijos iš šios institucijos išsirutuliojo NKGB. Pastaroji, žmonių vadinta tiesiog saugumu, kaip atskiras komisariatas Lietuvoje buvo įsteigta 1941 m. kovo mėn.

1941 m. pavasarį, matyt, ruošiantis plataus masto represijoms, NKGB padalinys atsirado ir Šakiuose. Čia jis veikė išvien su NKVD; atrodo, abi įstaigos iki Vokietijos–SSRS karo buvo įsikūrusios vienoje patalpo-

je. Formaliai atskiroms įstaigoms vadovavo lietuviai – Albinas Žemaitis (g. 1908 m. Barzdų vls., LKP narys nuo 1931 m.), Juozas Viščiulis (g. 1908 m. Marijampolėje) ir Aleksandras Jeryga, Vladas Vildžiūnas⁸⁷. Jų pavaduotojai buvo atvykėliai rusai – saugumo ltn. Andrejus Tiškovas ir jaun. ltn. Andrejus Balamutenka⁸⁸. Pastaruosius kaip tardytojus gerai įsidėmėjo 1940–1941 m. su jais represinėje įstaigoje susidūrę šakiečiai, kiti apskrities gyventojai. 1940–1941 m. žiemą ir mokytojai vis dažniau patekdavo į Lietuvą veikusio NKVD padalinio Šakių apskrities tardytojų A. Tiškovo ir A. Balamutenkos akiratį. Šie atvykėliai iš SSSR pasikeisdami ėjo viršininko pavaduotojo pareigas. Pirmojo bolševikmečio pabaigoje vieną iš jų pakeitė kažkoks Ratnikovas⁸⁹. Prieš 1941 m. trėmimą nutarimus represuoti apskrities mokytojus ir jų šeimas rašė ir iš Rusijos atsiųsti NKGB pareigūnai Puzyrevas, Ksteninas⁹⁰.

Palankias mokytojams sekti sąlygas sudarė vietos bolševikų – partijos funkcionierių ir įvairaus lygio vadinamųjų liaudies deputatų tarybų vykdomųjų komitetų pirmininkų – veikla ieškant „reakcionierių“, „kontrrevoliucionierių“ ar kitaip spaudoje ir mitinguose vadinamų „socializmo priešų“. Šakių apskrityje, kaip ir visoje Lietuvoje, į raganų medžioklę aktyviai įsitraukė ir kai kurie miesteliuose ar valsčių kaimuose gyvenę eiliniai sovietų aktyvistai. Vieni jų tapo NKVD informatoriais, kiti ištikimybę bolševizmui įrodinėjo užeidinėdami į mokyklas ir taip trukdydami mokinių ugdymo procesui, dar kiti rašė skundus prieš pedagogus. Skundai buvo siunčiami į Šakių apskrities komitetą ir kitas apskrities įstaigas. Prieš pedagogus nukreiptų skundų gavo ir LSSR centrinė švietimo įstaiga. Tačiau ne visi tokie „dokumentai“, liudijantys bolševikų vykdytą žmonių priešinimą, išliko. Dalis skundų prieš mokytojus galėjo būti pasakyti ir žodžiu.

Nežinoma, kas iš sovietų aktyvistų iniciavo 1940 m. liepos 12 d. Šakių miesto pirmosios pradžios mokyklos vedėjo J. Orento suėmimą. Po pradinės apklausos jis buvo ilgai laikomas kalėjime be tardymo. 1940 m. lapkritį NKVD Šakių skyriuje kaip liudytojai J. Orento baudžiamojoje byloje buvo apklausti tos pačios mokyklos pedagogai Monika Stankaitienė ir Vincas Špakauskas⁹¹. Neaišku, kaip tiksliai apklausos protokole buvo užrašyti į rusų kalbą išversti jų atsakymai ir ar nors vienas iš jų buvo saugumo užverbuotas.

Būta ir keistų skundų prieš mokytojus. Antai 1940 m. rugpjūčio 13 d. mažaraštis Kidulių valsčiaus Kriaušaičių kaimo gyventojas Justinas Naikus parašė švietimo ministru „prašima atkreipti dėmesį į mano prašimą“ (čia ir toliau kalba cituojama netaisyta), teigdamas, kad Bunikių pradžios mokyklos mokytojas netinkamas pedagoginiam darbui: „Bunikių pradžios mokyklos mokytojas Justinas Naikus, gėdijantis švietimo ministeriją, nes jis yra didžiulis tautininkas ir didžiulis leudies priešas.“⁹² Su šia piktavaliu mažaraščio žmogaus rašliava buvo supažindinta Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcija. Mokytojui Juozui Šilingui teko rašyti pasiaiškinimą⁹³, kuris per inspekciją buvo nusiųstas Švietimo ministerijos Pradžios mokyklų valdybai.

1941 m. birželį mokytojas J. Šilingas buvo represuotas. Neaišku, kiek įtakos tam turėjo minėtas skundas, nes ir J. Šilingo pasiaiškiniame prosovietiniai valdininkai nesunkiai galėjo aptikti faktų represijoms pagrįsti. Neabejotinai J. Šilingo biografija įdėmiau skaityta ir ŠLK Kadru skyriuje. Kaip tik čia atsidūrė ir Sudargo miestelio darbininkų profsajungos 1940 m. gruodžio 31 d. pranešimas apie mokytojo Vaclovo Vosylius tautininkišką praeitį⁹⁴. Jis buvo prisegtas prie pedagogo „asmens lapelio kadrams registruoti“ (taip vadinosi anketa, sudaryta iš klausimų apie mokytojų

gyvenimo įvykius, politinę, visuomeninę ir profesinę veiklą, į kuriuos turėjo atsakyti patys mokytojai, o jų pateiktų žinių tikrumą tvirtindavo vidurinių ir nepilnų vidurinių mokyklų, kitų švietimo įstaigų direktoriai arba pradžios mokyklų inspektorai).

ŠLK Kadru skyrius buvo įsteigtas 1940 m. lapkričio 10 d.⁹⁵ Ypač daug darbo jis turėjo 1940 m. gruodžio mėn. – darbuotojai privalėjo surinkti visų Lietuvos mokyklų ir švietimo įstaigų mokytojų ir kitų tarnautojų po du minėtos anketos egzempliorius ir po dvi kiekvieno nuotraukas. LKP(b) CK nurodymu 1941 m. sausio mėn. anketos buvo nusiųstos į LKP(b) CK Kadru skyrių. Beveik neabejotina, kad vienas anketos egzempliorius bent laikinai grįždavo į apskritį, kur bolševikų valdžiai įtartino mokytojo perspektyva dirbti mokykloje domėdavosi ne tik partijos funkcionieriai, bet ir NKVD pareigūnai. Kai kuriose apskrityse vietos komunistų iniciatyva žinios apie mokytojų darbą ir visuomeninę veiklą iki 1940 m. sovietų okupacijos buvo pradėtos rinkti dar 1940 m. liepos mėn.⁹⁶ Kol kas nėra net pradinių tyrimų, kaip šios institucijos bendradarbiavo priimdamos sprendimą dėl mokytojo, kuriam iškildavo profesinės diskriminacijos ar represijų grėsmė. Tačiau aišku, kad LKP(b) CK inicijuotas ŠLK Kadru skyriaus įsteigimas ir šio skyriaus vykdytas mokytojų anketavimas, kuris palengvino komunistams ir čekistams „liaudies priešų“, netinkamų dirbti socialistinėje mokykloje, paiešką, nemažai nulėmė masinį šios profesinės grupės represavimą 1941 m. birželio mėn. Kitose profesinėse grupėse toks masinis darbuotojų anketavimas, regis, nevyko.

LSSR NKVD (NKGB) Šakių apskrities skyriaus veiklą tyręs Algirdas Endriukaitis 1940–1941 m. informatorių registracijos žurnale, į kurį buvo įrašomos žinios iš visos Lietuvos, ir kituose šaltiniuose suskaičiavo 208 agentų (informatorių), tuo metu gyve-

nusių Šakių apskrityje, slapyvardžius⁹⁷. Antai 1940 m. spalio 16 d. buvo įrašyti 28 agentai. Agentus bolševikų saugumas panaudojo sekti savo kolegoms ir kitiems žmonėms, informuoti apie gyventojų nuotaikas ir „liaudies priešus“. Pavyzdžiui, 1940 m. spalio 20 d. įrašyti agentai gavo Doros, Rūtos, Rakučio, Kybartų, Žebenkšties, Buivydo ir kitus slapyvardžius⁹⁸. NKVD veikla verbuojant skundikus suintensyvėjo po „spalio švenčių“. Net 69 informatoriai Šakių apskrityje registruoti 1940 m. gruodžio 20–25 d. (antai gruodžio 20 d. data, kai jau buvo prasidėjusi rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanija, nurodyta prie 57 užverbuotų asmenų slapyvardžių). Enkavėdistai įvairiais būdais, tarp jų ir šantažu, priversdavo pasirašyti sutikimą bendradarbiauti ir teikti žinias, nors dalis šių asmenų tik imitavo, kad atlieka užduotis. Norisi tikėti, kad tarp provincijos mokytojų tokių netikrų agentų buvo dauguma.

Suimtų šakiečių kankintojas A. Tiškinas (A. Balamutenka buvo ne toks aršus)⁹⁹ 1941 m. sausio 8–14 d. įrašė 4 užverbuotus informatorius¹⁰⁰. Vėliau agentus užverbavusių saugumiečių pavardės nebenurodomos (NKVD dar dirbo saugumiečiai lietuviai Vladas Rakauskas, Aleksas Jančiauskas). LSSR NKGB informatorių įskaitos žurnalas iki 1941 m. birželio 1 d. papildytas dar 106 Šakių apskrities saugumo agentų slapyvardžiais. Iš jų 21 (Ramunė, Kelmas, Gegutė, Raja, Linas, Klimas, Jurkšas, Lapė, Rytas, Rūtelė, Lydeka, Kadugys, Jurgis, Adata, Ragas, Sasnauskas, Motiejus, Valentinas ir kt.¹⁰¹) buvo įrašytas 1941 m. vasario 13 d., t. y. artėjant Nepriklausomybės sukakčiai.

MOKYTOJAI TARP PASIPRIEŠINIMO, PRISITAIKYMO IR KOLABORAVIMO

Kokie buvo okupantų ir kolaborantų vykdyto ideologinio 1918–1940 m. valstybinės ne-

priklausomybės laikotarpiu susiformavusių vertybių ir tradicijų puolimo rezultatai? Ar tai nesustiprino mokinių, ypač vyresniųjų, vidinio vertybinio imuniteto bolševikų ideologijai? Ar daug mokinių užsikrėtė į Lietuvą atvykusių bolševikų funkcionierių ir vietinių kolaborantų skleidžiamomis idėjomis? Ar per 1917 m. bolševikų perversmo minėjimą kelis kartus giedamas Internacionalas, J. Staliną aukštinantys žodžiai, eilėraščiai ir dainos, paprastą logiką paneigianti komunistų partijos panegirika, „užkandis“, kanceliarinės prekės ir kitos dovanėlės padidino mokinių, tikinčių žadamu komunistiniu rytojumi, skaičių? Į šiuos klausimus galima atsakyti nustatant Šakių apskrities švietimo darbuotojų vietą minėtoje kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos grandinėje.

Kolaboravimo apraiškas Šakių vidurinės mokyklos direktoriaus Domo Pinigio, pradžios mokyklų inspektoriaus A. Geištoraičio darbe ir kitoje veikloje jau aptarėme¹⁰². Apie 1941 m. pavasarį inspektoriumi tapusį P. Žievį Romas Treideris rašė: „P. Žievys ėmėsi savotiško gudrumo tarybinei karjerai daryti: pradėjo išgėrinėti su darbininkų klasės atstovais. [...] Jis buvo paskirtas eiti mokyklų inspektoriaus-vizitatoriaus pareigų. Mokytojai tremtiniai įtarė, jog P. Žievys žinojo apie būsimą 1941 m. birželio trėmimą, nes įspėjo apskrities mokytojus, kad per atostogas niekur neišvyktų, o jeigu kur nors išvyks, pranešti – kur.“¹⁰³ O ar žinojo apie būsimas represijas švietimo skyriaus vedėjas B. Laukaitis, neaišku.

Faktai rodo, kad bolševikai panaudojo Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjus ir mokytojus diegdami visuomenei ir mokiniams savo ideologiją, teršdami jų sąmonę okupantų į Lietuvą atneštomis totalitarinio stalinizmo dogmomis (Lenino kampelių rengimas, pionierių organizacijos kūrimas, sienlaikraščių, periodinės spaudos leidimas ir kt.). Tad iš tarnybos nepasitraukusiems

pedagogams 1940–1941 m. m. buvo labai sunkūs tiek profesiniu atžvilgiu, tiek pilietinėje ir moralinėje plotmėje. Mokytojai, patyrę Lietuvos švietimo sistemą gniuždančio bolševizacijos volo poveikį, rinkosi prisitaikymo prie aplinkybių kelią. Juolab kad daugelis požymių rodė, jog Vokietijos ir SSRS karas neišvengiamas. Buvo viliamasi, kad prisitaikymo prie bolševikų primestų darbo ir kitų viešojo gyvenimo sąlygų laikotarpis bus trumpalaikis. Galima teigti, kad dauguma mokytojų buvo priversti tapti bolševikų propagandos skleidėjais, savotiškais okupantų politinės ideologijos įrankiais.

Kita vertus, tam tikras mokytojų konformizmas 1940–1941 m. m. dažnai pynėsi su pasyviu pasipriešinimu. Šiame pasipriešinimo kelyje pedagogams galėjo padėti ir padėjo mokinių tėvai, su kuriais jiems dažnai teko bendrauti. Daug nesigilinsime į Šakių apskrities pradžios mokyklų mokinių tėvų komitetų veiklą 1940–1941 m. m. Partijos apskrities komiteto nurodymu buvo reikalaujama į juos įtraukti aktyvių sovietų valdžios šalininkų. Tačiau tokių nebuvo daug. Mokyklų ir visuomenės sąveikai per tėvų komitetus tirti stinga duomenų. Mat pirmuoju sovietmečiu parengtame mokytojų lankymo apyskaitos klausimyne nebuvo skilties, kuri atspindėtų mokinių tėvų atstovų sudarytų komitetų susirinkimų tematiką. Tačiau aprioriškai galima teigti, kad dalykinių susirinkimų, palyginti su Nepriklausomybės laikotarpiu ir nacmečiu, buvo mažiau. Ko gero, 1940–1941 m. m. daugelyje mokyklų tokie susirinkimai vyko vienintelį kartą – mokslo metų pradžioje. Antai iš nacmečio apyskaitos sužinome, kad Šimkų pradžios mokyklos (Gelgaudiškio vls.) tėvų komitetas, išrinktas 1940 m. spalio 13 d., sovietmečiu daugiau ir nebuvo susirinkęs¹⁰⁴. Vadinas, nebuvo ir mokinių tėvų susirinkimų. Tai galima laikyti savotišku sovietizuojamos mokyklos

renginių boikotu. Šiuo pasyviu būdu tėvai galėjo protestuoti prieš bolševikinę indoktrinaciją (ir bolševikų valdžią apskritai). Jiems nereikėjo klausytis susirinkime paprastai dalyvaujančio komunisto, komjaunuolio ar kito sovietų aktyvisto „tiesų“. Taigi Šimkų pradžios mokyklos mokytojai Lydijai Herbstaitei nereikėjo kelis kartus būti bolševikų propagandos įrankiu ir prievartauti savęs kalbant kaimo žmonėms tikrovės neatitinkančius dalykus. Juk su mokinių tėvais, vengiančiais eiti į J. Staliną liaupsinančius renginius, pedagogai galėjo susitikti ir kitomis aplinkybėmis. Beje, 1940–1941 m. m. Šakių apskrityje buvo ir tokių pradžios mokyklų, kuriose neįvyko nė vienas mokinių tėvų susirinkimas ir nebuvo išrinktas naujas tėvų komitetas¹⁰⁵. Tad, atsisakydami artimiau bendradarbiauti su sovietizuojama mokykla, mokinių tėvai netiesiogiai padėjo mokytojams išvengti didesnio konformizmo ar peržengti ribą, už kurios prasideda į kolaboravimą pereinantis prisitaikėliškumas. Tačiau kai kurie mokytojai, kuriuos galima laikyti ir pasyvaus antisovietinio pasipriešinimo subjektais, palaikydami ryšius su auklėtiniais ir jų tėvais (ir nesukeldami sovietų aktyvistams įtarimo kenkiant bolševikams), gebėdavo jiems Ezopo kalba ar kitaip paaiškinti bolševizmo esmę. Tokie pedagogai, nors ir atiduodavo minimalią duoklę brukamai ideologijai, ne tik netarnavo okupantams, bet ir prisidėjo prie jų socialinės bazės siaurinimo. Pavyzdžiui, toks buvo Gelgaudiškio miestelio mokytojas Valentinas Vakauza, kurį vėliau žmonės apibūdino „apsimetusiu komunistu“¹⁰⁶, nes naująją santvarką jis gyrė tik viešuose renginiuose.

Daugumos 1940–1941 m. m. mokytojų darbas nepadlaižiauja sovietų aktyvistams, nerėkaujant mitinguose, nerodant perdėtos iniciatyvos, kad mokykloje greičiau atsirastų pionierių organizacija, ir kitoks atsiribojimas nuo Lietuvos visuomenei pragaištingų

procesų, pasitelkiant publicisto Vytauto Rubavičiaus įžvalgą, gali būti laikomas tyliąja rezistencija¹⁰⁷. Manytina, kad šios sąvokos turinį sudaro vidinis eilinio žmogaus ar istorinės asmenybės pasipriešinimas. Kaip žinome, 1940 m. taip elgėsi ir daugelis rašytojų (jie nerašė, o P. Cvirka juos už tai barė). Pasyvusis pasipriešinimas gali reikštis įvairiomis formomis. Antai Vanda Zaborskaitė apie savo bendramokslis vyresniusius mokinius rašė: „Pirmuoju sovietmečiu religingumas praturtėjo rezistencijos momentais. Visi buvome prieš naująją tvarką, išskyrus dvi komjaunuoles: Marytę Margytę ir Janiną Pilypavičiūtę, bet jos tylėdavo ir į diskusijas nesikišdavo. Daugiausia ginčydavomės su biologijos mokytoju ir mūsų klasės auklėtoju Vaitkevičium, kuris mums dėstė darvinizmą.“¹⁰⁸

Apie Šakių apskrities mokytojų ir mokinių rezistencijos apraiškas sunku spręsti. Mat archyvuose neatsispindi mokytojų, kitų mokyklos tarnautojų ir mokinių pasipriešinimas, jų veikla antisovietiniame pogrindyje 1940–1941 m. m., jeigu ji nebuvo atskleista NKVD pareigūnų. Tai ir nėra šio straipsnio objektas. Paminėtinas tik Jonas Smulkevičius. Žmogus tokia pavarde 1940 m. pabaigoje Šakių vidurinėje mokykloje dirbo sargu. Jis, kaip ir daugelis mokytojų, gavo papildomą atlygį už 1940 m. „pirmąsias 9 lapkričio dienas“¹⁰⁹ (matyt, už budėjimą prieš „šventes“ ir jų metu). Asmuo tokia pavarde dirbo ir pradžios mokykloje mokytoju. Neaišku, ar tai tas pats žmogus. Populiariojoje literatūroje rašyta, kad toks J. Smulkevičius pirmuoju bolševikmečiu vadovavo Šakių ir Vilkaviškio apskrityse veikusiai antisovietinei organizacijai (ar didesnės Lietuvoje veikusios organizacijos padaliniiui), spausdinusiai ir platinusiai atsišaukimus, kėlusiai Nepriklausomos Lietuvos vėliavą ir pan. Prasadėjus Vokietijos–SSRS karui ir lietuvių sukilimui prieš bolševikus

ir Raudonąją armiją, J. Smulkevičius prie Šakių nukirpo telefono linijas ir nutraukė telefono ryšį¹¹⁰. Šakių apskrityje pogrindininkai veikė gana konspiratyviai ir nebuvo atskleisti. Į NKVD nagus 1941 m. vasario 16–17 d. įkliuvo tik keli atsišaukimus platinę gimnazistai. Andrius Petrašiūnas ir Kęstutis Kudirka Vasario 16-osios šventės išvakarėse tai darė gimtajame Barzdų valsčiuje¹¹¹. Kartu su jais suimta ir daugiau valsčiaus gyventojų, pas kuriuos rasta atsišaukimų. Beje, 1941 m. birželio 23 d. abu tie gimnazistai ištrūko iš Marijampolės kalėjimo ir Šakių apskrityje įstojo į sukilėlių gretas¹¹².

Šios potėmės pabaigoje verta prisiminti istoriko Česlovo Laurinavičiaus žodžius, kad „A. Venclova buvo kritikuotas už per didelį buržuazinių specialistų kiekį jo vadovaujame Švietimo komisariate. A. Venclova nepritarė 1941 m. birželio trėmimams.“¹¹³ Su pirmuoju šios citatos sakiniu, šiek tiek švelninančiu šio asmens kaip pirmojo sovietmečio švietimo ministro kolaborantinę elgseną, galima sutikti. Iš ŠLK darbuotojų laikysenos per antisovietinį 1941 m. Birželio sukilimą galima spręsti, kad ir po kadru valymo centrinėje švietimo įstaigoje liko daug Nepriklausomybės laikotarpio vertybėms ištikimų pareigūnų¹¹⁴. O dėl trėmimų? Kur, kada ir kokiu lygiu A. Venclova nepritarė mokytojų trėmimams? Ar protestavo ir kaip?

PIONIERIŲ GAUSA NUO REPRESIJŲ NEGELBĖJO

Palyginti nedidelė Šakių apskritis per 1941 m. birželio trėmimą neteko santykinai daug mokytojų. Nacių okupacijos pradžioje sudarytame tada represuotų pradžios mokyklų mokytojų sąrašė – 44 pavardės. Tiesa, į šį sąrašą pateko ir Švietimo skyriaus buhalterė Antanina Vaitkevičienė, išstremta kartu su vyru, Šakių vidurinės mokyklos (gimnazijos) mokytoju Antanu

Vaitkevičiumi (jis yra kitame sąrašė¹¹⁵) ir dviem mažamečiais vaikais, ir Sudargo vaikų darželio vedėja Stasė Vosylienė, represuota kartu su vaikais ir vyru – Sudargo pradžios mokyklos vedėju Vaclovu Vosyliumi, taip pat esančiu tame pačiame sąrašė¹¹⁶. Beje, 1941 m. raudonarmiečiai nušovė Plieniškių pradžios mokyklos (Šakių vls.) mokytoją Justiną Liepuonį¹¹⁷. Galima konstatuoti, kad per 1941 m. birželio trėmimą Šakių apskritis neteko daugiau kaip ketvirtadalio (iš 163 dirbusių) pradžios mokyklų pedagogų¹¹⁸. Be to, represuotų apskrities mokytojų skaičių galėtų papildyti dar keli ištemti asmenys, 1940 m. išėję iš pedagoginio darbo.

Ar tai, kad daug mokytojo auklėtinių tapo pionieriais, 1941 m. birželį galėjo jį apsaugoti nuo tremties? Kaip ši bolševikų valdžios požiūriu mokytoją teigiamai apibūdinanti aplinkybė veikė Šakių apskrityje? Tiksliai atsakyti į šį klausimą trūksta duomenų. Galbūt vieną kitą Šakių pradžios mokyklos mokytoją, buvusį tautininką ar Šaulių sąjungos narį, galėjo išgelbėti jį asmeniškai gerai pažinojęs įtakingas komunistas ar komjaunuolis. Ypač jeigu jis buvo įtakingas sudarant tremtinių sąrašus arba per trėmimo operaciją vykdė kokias nors funkcijas apskrities ar valsčiaus mastu. Tačiau tokios geradarystės tik retkarčiais atsiskleidžia atsiminimų puslapiuose. Šakių apskrityje tokių faktų nerasta.

1941 m. mokytojų trėmimo vykdytojams ypač pagelbėjo ŠLK Kadrių skyriaus darbuotojų surinkti minėti „asmens lapeliai kadrams registruoti“. Daugelis pareigūnų ir naivių mokytojų šiose anketose surašė savo praeities „nuodėmes“. Atsakydami į anketos klausimus, pedagogai paprastai nurodydavo savo narystę Tautininkų partijoje, šaulių ir jaunalietuvių organizacijose, kitą visuomeninę veiklą. Jie nepagalvojo, kad tai gali tapti žiaurių represijų pagrindu. Kaip tik šios žinios daugelyje anketų pabrauktos pieštuku. Galbūt tai anketas tikrinusio NKGB

pareigūno pėdsakas? Trėmimo organizatoriams ir vykdytojams buvo nesvarbu, kiek mokytojo auklėtinių užsirišo pionieriaus kaklaraiščius ir ar jis buvo aktyvus bolševikų renginių dalyvis. Retai kada lėmė ir vietos kolaboranto užtarimas. Svarbiausiu argumentu 1941 m. birželį LKP(b) ir represinėms įstaigoms sprendžiant, represuoti mokytoją ar ne, buvo minėtos anketos faktai. Todėl buvo ištremtas net ir vizitavimo apyskaitoje puikiausiai charakterizuotas Kudirkos Nau miesčio mokytojas J. Smalevičius su šeima, gerai įvertinta mokytoja S. Sadlauskienė¹¹⁹. Tiesa, Gelgaudiškio pedagogė M. Zubrytė, viena iš šaulių organizacijos Gelgaudiškyje įkūrėjų, aktyvi visuomenininkė iki 1940 m., likosi Lietuvoje.

Vadinasi, auklėtiniais užrišti pionieriaus kaklaraiščiai neišgelbėjo Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų nuo masinių 1941 m. birželio mėn. represijų. Šioms Maskvoje suplanuotoms represijoms pritarė su okupantais kolaboruojančių Lietuvos komunistų ir kitų sovietų valdžios Lietuvoje pareigūnų elitas, bent jau didelė jo dalis. Istoriografijai nėra labai svarbus pritariančiųjų ir nepritariančiųjų to meto represijoms santykis. Mat antrajai kategorijai priskirtini asmenys iš esmės mažai ką galėjo pakeisti tomis 1941 m. birželio dienomis ir tik išimtiniais atvejais jiems pavykdavo panaudoti savo politinį svorį ir išbraukti vieną kitą tremiamą asmenį iš tremtinių žmonių sąrašo, įspėti tame sąrašė esantį pažįstamą žmogų arba paskutiniu momentu ištraukti nelaimingąjį ir jo šeimą iš gyvulinio vagono. Ateityje būtų galima atlikti tyrimą aiškinantis Lietuvos kolaborantų elito veiksmus, elgesį ir nuotaikas laikotarpiu, kai buvo ruošiamasi 1941 m. birželio trėmimui ir jo dienomis. Taip pat svarbu ištirti tuo metu Lietuvos provincijoje dirbusių ir visuomenę aktyviai veikusių įvairių sovietų valdžios pareigūnų asmeninį santykį su 1941 m. trėmimo

įvykiais ir jo užkulisiais. Šykščius archyvų duomenis ta tema gali papildyti tremtinių ir kitų žmonių atsiminimai, sudarantys tarsi atskirą tremties archyvą, tiesa, sukauptą ne vienoje vietoje.

Tokiam simboliniam archyvui priklauso 1977 m. parašyti, bet tik 1990 m. paskelbti Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos vedėjo P. Barkausko, ištremto 1941 m. birželį, atsiminimai. Štai trumpas jų fragmentas: „Vilkaviškio stotyje stovėjo ilgas ešelonas. Žmoną su vaikais pakrovė į vieną vagoną, kuriame buvo moterų, o mane – į kitą, vyrų, vagoną. Paskui matėme, kad žmonės iš visų pusių vežami ir vežami. Prieš ešeloną vaikščiojo partiniai aktyvistai, tarp kurių – Naumiesčio burmistras Tamašauskas [veikiausiai vykdomojo komiteto pirmininkas. – S. B.] ir kiti miesto raudonraščiai.“¹²⁰ Jau iš šios trumpos citatos kyla klausimas, kokį vaidmenį atliko tas Tamašauskas vykstant trėmimui? Kaip buvo suformuotas į Šakių apskritį atsiųstiems NKGB pareigūnams ir kareiviams 1941 m. birželio 14–18 d. turėjusių talkinti vietos sovietinių aktyvistų korpusas? Kokios buvo jų galimybės pakoreguoti tremtinių žmonių sąrašus? Gilinantis į tremties tematiką kils naujų klausimų. O P. Barkausko, dešimt metų išbuvusio konclageriuose ir dar šešerius – tremtyje, istoriją galima apibendrinti jo rašytų atsiminimų pabaiga: „1956 m. LTSR Aukščiausiasis teismas mane reabilitavo. Tačiau niekas niekada nepajėgs kompensuoti tos ne tik fizinės, bet tuo labiau moralinės skriaudos. Stovykloje netekau viena ausim klausos. Tai rimta profesinė trauma. [...] Ir vaikai, ypač sūnus, nepasiekė to, ką būtų gyvenime pasiekę turėdami tėvą. [...] Apvaizdos globa man neleido žūti ir be manęs ras atpildą tiems, kurie mūsų lėtos mirties ir nekaltų ašarų laukė.“¹²¹ Iš atsiminimų fragmento kyla tų, kurie savo ar ne savo valia tarnavo bolševikų okupantams, nors, be abejo, turėjo ne vieną progą nuo to nusišalinti, atsakomybės klausimas.

1941 m. birželį represuotų mokytojų likimų nenagrinėsime. Beveik visų 1941 m. įkalintų ir ištremtų Šakių apskrities mokytojų, jų sutuoktinių ir vaikų mirtį, žūtį ar grįžimą į Lietuvą trumpai atspindi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidinys¹²². Įamžindami jų atminimą nemažai nuveikė ir šakiečiai.

Lietuvos centrinio valstybės archyvo ir Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga istorikams ir kraštotyrininkams leis bent iš dalies atsakyti į klausimus, susijusius su 1940–1941 m. m. mokytojų prisitaikymo prie bolševikų režimo ir kolaboravimo su juo problematika. Ar daug klusniai bolševizmo ideologų nurodymus vykdžiusių Lietuvos pedagogų, buvusių aktyvių tautinės mokyklos kūrėjų, Tautininkų partijos, Šaulių sąjungos ir kitų iki 1940 m. bolševikų okupacijos veikusių visuomeninių organizacijų narių, išvengė 1941 m. birželio mėn. represijų? Ar būta, o jei taip, tai kokių įvairiose apskrityse ir valsčiuose prieš mokytojus ir apskritai inteligentiją nukreiptų represijų skirtumų? Beje, pasitaikė ir paradoksalių atvejų – kai kurie 1940–1941 m. aktyviau bolševikams talkinę mokytojai atsidūrė Gulage, prie Laptevų jūros ar Sibiro taigoje.

LGGRTC leidinyje „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ istorikas Liudas Truska rašė: „Autoritarinė A. Smetonos valdžia buvo gana nuosaiki ir jos nė iš tolo negalima lyginti su totalitariniais režimais. [...] Lietuvos Respublikoje buvo vykdoma liberali kultūrinė politika. Nepaisant viso to, politiniai ir moraliniai „aksominės“ A. Smetonos diktatūros padariniai buvo labai neigiami.“¹²³ Tai išryškėjo šaliai grėsmingais 1938–1939 m., kai pablogėjęs tarptautinei padėčiai Europos civilizacija jau dreifavo į naują pasaulinį karą. Tada bolševikų valdoma agresyvi ir sparčiai militarizuojama Sovietų Sąjunga panoro ne tik susigrąžinti iki Pirmojo pasaulinio karo Rusijos carų valdytas teritorijas, bet ir

įsigalėti dar didesnėje Europos dalyje. Prie to prisidėjo ir SSRS pasiuntinybės Kaune renginiuose bei po jų organizuojamose vaišėse lankydavęsi „kultūrbolševikai“ lietuviai. Tokiuose renginiuose jie buvo savotiškai ugdomi tapti savo šalies penktąja kolona, kuri išėjo į politinę areną 1940 m. vasarą¹²⁴. Po 1940 m. liepą prasidėjusių represijų dalis „kultūrbolševikų“ pasitraukė iš aktyvaus kolaboravimo kelio ir virto konformistais. O 1940–1941 m. m. mokytojavusius pedagogus pirmiausia turime vertinti pagal jų santykį su auklėtiniais ir jų tėvais. Per bolševikų primestus ideologinius renginius mokykloje pasakytos privalomos konformistinės kalbos dar nereiškia, kad visi jie priskirtini prie to laikotarpio prisitaikėlių. Kyla ir retorinis klausimas – ar visi konformistai verti pasmerkimo? Iš dabarties matymo taško pirmojo sovietmečio mokytojus ar švietimo valdininkus lengva laikyti konformistais ar kolaborantais ir pasmerkti, bet juk tiems žmonėms teko gyventi pribloškiančių įvykių ir okupacijos sąlygomis, reikėjo atsižvelgti į artimųjų interesus, neretai iškilusioje situacijoje net neturint galimybės rinktis. Kita vertus, pedagogai sudarė neproporcingai didelę 1941 m. birželį įkalintų ir ištremtų Lietuvos gyventojų dalį, nes netapo bolševikų propagandos įrankiu. Galima sakyti ir taip: mokytojai 1940–1941 m. m. buvo sovietinės ideologijos belaisviai, bet didžioji jų dauguma bolševizmui netarnavo.

IŠVADOS

SSRS okupavo Lietuvą 1940 m. birželį. Šis laikas beveik sutapo su bendrojo lavinimo mokyklų mokinių vasaros atostogomis. Todėl 1940 m. vasarą tik nedaugelis mokytojų buvo panaudoti bolševikinei visuomenės indoktrinacijai.

„Perauklėti“ Lietuvos pedagogus iš esmės pradėta per 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. Kauno sporto halėje vykusį mokytojų suvažiavimą. Jo prezidiume sėdėjo ne tik švietimo sritį kuruojantys kolaborantai (A. Venclova, L. Gira, J. Žiugžda, J. Geniušas, K. Preikšas), bet ir prezidento bei ministro pirmininko titulus tebeturintis J. Paleckis, Maskvos emisaras N. Pozdniakovas, masinių inteligentų represijų vykdytojai A. Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas. Tikruosius mokytojų reikalus renginyje nustelbė raginimai diegti „socialistinę dvasią“, liaupsės J. Stalinui ir Raudonajai armijai. Suvažiavimo pabaigoje mokytojai, spontaniškai protestuodami prieš primityvų dviejų dienų „socialistinį auklėjimą“ ir melą apie 1918–1940 m. Lietuvą, vietoj Internacionalo demonstratyviai sugiedojo Lietuvos himną. Šis moralinis pasipriešinimas turėjo įtakos 1941 m. birželio trėmimui – mokytojai sudarė neproporcingai didelę tremtinių dalį.

1940 m. rugpjūčio 27 d. LSSR švietimo ministerija buvo pervadinta į ŠLK, o ministras A. Venclova tapo švietimo liaudies komisarų, L. Gira ir J. Žiugžda – jo pavaduotojais. Kolaboracinėje įstaigos vadovybėje vyravo rašytojai (V. Žilionis, L. Dovydenas, P. Mikutaitis), kai kurie jų kolegos (P. Cvirka, S. Nėris, V. Krėvė ir kt.) prie Lietuvos mokyklos sovietizavimo prisidėjo savo kūriniais, šlovinančiais okupantus bolševikus, proteguodami į kolaboravimą ar konformizmą linkusius žmones.

Prieš 1940–1941 mokslo metus Lietuvoje buvo pakeisti visi aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų direktoriai ir beveik visi jų pavaduotojai (tada vadinti inspektoriais), dalis mokytojų. Šakių gimnazijos direktoriumi vietoj Kazimiero Šapalo buvo paskirtas su okupantais kolaboruoti linkęs D. Pinigis.

1940 m. vasarą Lietuvos apskričių pradžios mokyklų inspekcijos neteko 70 kompetentingų inspektorių ir jų padėjėjų. Šakių pradžios mokyklų inspekcijoje socialistinei

mokyklai netinkamą inspektorių A. Giedraitį-Giedrių pakeitė su okupantais kolaboruoti linkęs A. Geištoraitis. Didžiulė mokytojų kaita vyko ir tų inspekcijų kontroliuojamose pradžios mokyklose. 1940 m. rudenį per trečdalį Šakių apskrities pedagogų nebedirbo ten, kur mokytojavo 1939–1940 m. m. Griebtasi įvairių mokytojų profesinės diskriminacijos formų. Socialistinei mokyklai netinkamus pedagogus atleisdavo iš pareigų, iškeldavo į atkampias kaimo mokyklėles. Bolševikų funkcionieriai ir valsčių sovietų aktyvistai neretai taip suvedinėjo asmenines sąskaitas su jiems praeityje neįtikusiais pedagogais.

1940–1941 m. m. pradžios šventė, nukelta į rugsėjo 16 d., buvo panaudota intensyviai bolševikinei indoktrinacijai. Daugelyje Lietuvos mokyklų per mokslo metų pradžios šventę sovietų aktyvistai patyrė mokinių reiškiamą nepasitenkinimą. Jam nebyliai pritarė dauguma mokytojų. Anksčiau pirmąją mokslo metų dieną mokiniai pradėdavo pamaldomis bažnyčioje. O 1940 m. rugsėjį jie su raudonomis vėliavomis ir plakatais, J. Stalino, kitų SSRS ir LSSR vadų portretais turėjo dalyvauti bolševikų renginiuose. J. Stalino portretas pakeitė ir ant klasės sienos kabėjusius Vytį ir kryžius. Visiems – mokytojams, auklėtiniams, jų tėvams – imta sparčiai brukti bolševikų ideologiją. Mokyklose nebeliko tikybės pamokų.

1917 m. bolševikų perversmo sukaktuvių minėjimo renginiai 1940 m. lapkričio 6–8 d. buvo pirmoji okupantų ir jų kolaborantų vykdyta milžiniška propagandinė kampanija, nukreipta prieš visus Lietuvos visuomenės sluoksnius. Mokytojai turėjo organizuoti mokyklose po kelis renginius (ir auklėtiniams, ir suaugusiesiems), dalyvauti mitinguose ir eitynėse. Atokių kaimų mokyklų pedagogai su mokiniais per lietuvių ir šlapdribą turėjo žygiuoti į renginius miesteliuose ir miestuose. Šakių apskrityje

tokiomis sąlygomis daugelio mažųjų pradžios mokyklų auklėtiniams teko žygiuoti į Šakius ir Kudirkos Naumiestį ar centrines valsčių gyvenvietes.

1940 m. Vėlinės ir sekmadienis po „spalio švenčių“ buvo paskelbta darbo dienomis. Taip siekta atitraukti mokinius nuo dalyvavimo religinėse apeigose. Tradicinis šventinis laisvadienis iš mokytojų ir jų auklėtinių buvo atimtas ir per 1941 m. Velykas. Nors mokyklose vyko pamokos, labai daug mokinių į jas neatėjo, taip kartu su tėvais išreikšdami protestą prieš bolševikų veiksmus. Antireliginei propagandai ir stalinizmo idėjoms labiausiai nepasidavė gimnazistai. O daugelio pradžios mokyklų mokinių į bolševizmą diegiančius renginius neleisdavo tėvai.

Po 1940 m. „spalio švenčių“ Lietuvos mokyklose prasidėjo intensyvus sovietizavimas. Tam buvo panaudota 1941 m. sausio 12 d. rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanija, V. Lenino mirties ir gimimo metinių (sausio 21 d. ir balandžio 22 d.) ar Raudonosios armijos sukūrimo (vasario 23 d.) minėjimai, Gegužės pirmosios eisenos ir kiti renginiai. Mokytojai buvo verčiami studijuoti lietuvių kalba dideliu tiražu išleistą stalininę VKP(b) istoriją, prievartaujami mokyklose steigti Lenino kampelius, rengti bolševikų ideologiją skleidžiančius sienlaikraščius. Dar 1940 m. spalio pabaigoje Lietuvos pradžios mokyklas pasiekė LKP(b) CK ir LLKJS CK inicijuoti ŠLK nurodymai mokytojams raginti vaikus tapti pionieriais. Mokytojai pasijuto patekę į komunistų ir komjaunuolių kontrolę. Mokytojams „perauklėti“ buvo pasitelktos ir represinės struktūros (NKVD ir NKGB).

Nuo 1940 m. gruodžio mėn. mokytojams buvo surengta daug Lietuvos, apskričių, miestų ar valsčių masto konferencijų, kursų ir kitų „perauklėjimo“ priemonių, kurios turėjo pastūmėti švietimo sistemos įstaigas į kitą sovietinimo etapą. Šakių apskrities

pradžios mokyklų mokytojų ideologinio apdorojimo konferencija vyko gruodžio 20–21 d.

Tolesniam švietimo sistemos sovietizavimui priskirtini dar keli struktūriniai pokyčiai, susiję su įstaigų funkcijų persikirstymu apskrityse ir ŠLK. 1941 m. sausio–vasario mėn. pradžios mokyklų inspekcijos pagal SSRS modelį buvo pertvarkytos į apskričių ir miestų švietimo skyrius. Dėl to kilo daug biurokratinės painiavos. Mat tik 1941 m. kovo pabaigoje ŠLK Pradžios mokyklų valdyba buvo sujungta su aukštesniąsias bendrojo lavinimo mokyklas kuravusia valdyba. Jungtinis padalinys buvo pavadintas Pradžios ir vidurinių mokyklų valdyba. Jai vadovauti patikėta ne kuriam nors iš naikinamų valdybų viršininkų (P. Mikutaičiui ar V. Žilioniui), bet Valerijai Čepulytei.

Šakių apskrities švietimo skyriaus vedėju buvo paskirtas apskrities partijos komiteto sekretoriaus P. Olekos ir vykdomojo komiteto pirmininko Viktoro Valaičio arobuotas buvęs Šakių vidurinės mokyklos (gimnazijos) mokytojas B. Laukaitis.

Iki 1940 m. sovietų okupacijos Lietuvoje kasmet vis daugiau dėmesio buvo skiriama beraščių ir mažaraščių suaugusiųjų mokymui. Tuo rūpinosi Lietuvos darbo rūmai, savivaldybės, ir draugijos. Kitaip vyko 1940 m. rudenį pradėta socialistinė beraščių ir mažaraščių mokslinimo kampanija. ŠLK buvo įsteigtas specialus padalinys – Suaugusiųjų švietimo departamentas, kuris 1940 m. spalio mėn. virto valdyba (viršininkas J. Geniušas). Be kai kurių teigiamų padarinių (ir tai tik kai kuriose vietovėse), ją lydėjo

iki tol Lietuvoje neįprastas bolševikinėms reformoms ir pertvarkymams būdingas propagandinis triukšmas.

1940–1941 m. m. pradžioje neraštingumui įveikti sukurtas pompastiškas projektas buvo susietas su vadinamaisiais kultūros židiniais (idėja buvo dirbtinai atkelta iš Sovietų Rusijos praktikos). Juose vakarais dirbę mokytojai buvo vadinami lektoriais. Šis kultūros židinių vykdytas propagandinis suaugusiųjų mokymo vėjus sudėtingomis okupacijos ir bolševizmo diegimo, komunistų kontrolės ir kitos biurokratinės painiavos sąlygomis iš pradžios mokyklų mokytojų (ypač provincijoje) atėmė daug laiko ir energijos. Statistiniai duomenys rodo, kad Šakių apskrityje bendrojo lavinimo ir rusų kalbos kursų lankytojų skaičius iškart ėmė mažėti. Dalis formaliai įsteigtų suaugusiųjų kursų net nepradėjo veikti. To buvo neįmanoma nuslėpti net pagražintose ataskaitose. Daugelis kultūros židinių nustojo veikti 1941 m. pradžioje, o tų metų pavasarį apie juos išvis nustota kalbėti. Taigi chaotiška suaugusiųjų mokymo kampanija virto sovietų valdžią diskredituojančiu reiškiniu ir iš esmės baigėsi nesėkme. Imta ruošti naujai – vykdomai ne lektorių, bet „kultūrarminėčių“ – kampanijai, kurią planuota pradėti 1941 m. vasarą.

Galima teigti, kad 1940–1941 m. m. dauguma mokytojų neatsisakė Nepriklausomybės metais puoselėtų vertybių, netapo okupantų ir kolaborantų įrankiais ar konformistais. Dažnai apie susiklosčiusią tikrovę mokiniams ir jų tėvams kalbėdami Ezopo kalba, jie perėjo į pasyviąją (vidinę) rezistenciją.

Nuorodos

¹ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 7–26, Nr. 2 (36), p. 7–27; 2015, Nr. 1 (37), p. 7–25.

² Švietimo liaudies komisariato struktūra, remiantis LSSR liaudies komisarų tarybos 1940 m.

spalio 7 d. patvirtintais etatais, buvo nustatyta 1940 m. spalio 18 d., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 102.

³ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 1 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 1–37.

⁴ A. Bendžius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940–1970 m.*, Vilnius, 1973.

⁵ N. Maslauskienė, „Nusikalstamos politikos sistema. Okupacinių politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940–1941 m.“, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007, p. 149.

⁶ G. Mitrulevičius, „Ar buvo SSRS socializmas: socialdemokratų ir kitų kairiųjų požiūriai istoriniu aspektu“, *Gairės*, 2008, Nr. 1 (166), p. 39–46.

⁷ *Ibid.*, p. 45.

⁸ J. Starkauskas, „Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – troikas ir petiorkas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 1 (11).

⁹ Žr., pvz., V. Zaborskaitė, *Autobiografijos bandymas*, Vilnius, 2012.

¹⁰ Žr., pvz., M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1924–1944)“, *Zanavykija*, t. 2, Čikaga, 1979, p. 90–98.

¹¹ Žr., pvz., V. Tininis, „Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 71–78; L. Truska, „Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 79–84; *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007; V. Kašauskienė, *Istorijos sąspūstose*, Vilnius, 2014.

¹² V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu (mokslų daktaro disertacija)*, [prieiga internete: <<http://vddb.laba.lt/fedora/get>>].

¹³ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

¹⁴ S. Stašaitis, „Istorija Lietuvos mokykloje 1940–1941 metais: tautiškuo naikinimas ir sovietinės ideologijos diegimas“, *Istorija*, t. 70, 2008.

¹⁵ V. Žilionis, „Susitikimai su Petru Cvirka“, *Atsiminimai apie Petrą Cvirką*, Vilnius, 1969, p. 617.

¹⁶ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 12–13.

¹⁷ A. Sniečkus, „Rašytojas komunistas“, *Atsiminimai apie Petrą Cvirką*, p. 272.

¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 25–37.

¹⁹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 1985, p. 339; M. Tamošaitis, „Tarp iliuzijų ir tikrovės: Petras Cvirka priešokupacinių dešimtmečių“, pranešimas, skaitytas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute 2009 m. gegužės 22 d. vykusioje konferencijoje „Socialistinio realizmo klasika: K. Korsakas, J. Baltušis, P. Cvirka“.

²⁰ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, p. 623.

²¹ M. Tamošaitis, op. cit.

²² A. Lukšas, „Liudas Gira: tuštybės ir godumo pinklėse“, *Lietuvos žinios*, 2015, liepos 10.

²³ N. Maslauskienė, op. cit., p. 150.

²⁴ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius, 1988, p. 682–683; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 307–311.

²⁵ „Rašytojo laiškas mokytojams“, *Lietuvos žinios*, 1937, birželio 12; P. Cvirka, *Raštai*, t. 6, Vilnius, 1985, p. 305.

²⁶ V. Žilionio 1940 m. lapkričio 22 d. asmens lapelis kadrans registruoti, LCVA, f. R-762, ap. 2, b. 653, l. 1.

²⁷ K. Surblys, *Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida*, Vilnius, 1985, p. 43.

²⁸ „Išmokti organizuoti savo darbą“, *Tiesa*, 1940, balandžio 5; P. Cvirka, *Raštai*, p. 385–386.

²⁹ A. Gumuliauskas, „Didysis apakimas: tendencija ar naivumas“, *Istorija*, t. 82, 2011 [prieiga internete: <<http://www.istorijoszurnalas.lt/index>>]; M. Tamošaitis, op. cit.

³⁰ A. Lukšas, „Antanas Venclova: nuo nuoskaudų iki nuopuolio“, *Lietuvos žinios*, 2015, rugpjūčio 14.

³¹ LTSR ŠL komisariato vidurinių mokyklų ir nepilnų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio mėn. 8–9 d. protokolas, LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 424, l. 323.

³² *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37), p. 22.

³³ P. Mikutaičio baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-2187; V. Kutkevičius, „Petras Mikutaitis – pedagogas, literatūrologas“, *Mūsų laikas*, 2013, liepos 5.

³⁴ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1987, p. 88.

³⁵ *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37), p. 20–21.

³⁶ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1, p. 599; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius, 2004, p. 545.

³⁷ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 12.

³⁸ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 5, Vilnius, 2003, p. 634.

³⁹ L. Dovydėnas, „Mano kelias į Liaudies Seimą“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 47; L. Dovydėnas, *Užrašai*, Kaunas, 1943.

⁴⁰ N. Maslauskienė, op. cit., p. 46–50.

⁴¹ A. Lukšas, „Naivumo kaina“, *Lietuvos žinios*, 2010, spalio 22.

⁴² *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1986, p. 375.

⁴³ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 51.

⁴⁴ B. Vosylius, „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslus“, *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 51.

⁴⁵ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 22.

⁴⁶ A. Lukšas, „Kazys Preikšas: nuo pagrindžio idealisto iki stalininio inkvizitoriaus“, *Lietuvos žinios*, 2015, spalio 2.

⁴⁷ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, p. 363.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 12; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 136.

⁴⁹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 270; M. Tamošaitis, op. cit.; „Povilas Pakarklis: kontroversiška asmenybė“, *Voruta*, 2010, sausio 10.

⁵⁰ 1940 m. spalio 14 d. instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 72.

⁵¹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 383.

⁵² *Ibid.*, p. 382–383.

⁵³ LTSR ŠL komisariato vidurinių mokyklų ir nepilnų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio mėn. 8–9 d. protokolas, LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 424, l. 329.

⁵⁴ Švietimo liaudies komisaro 1940 m. spalio 21 d. aplinkraštis vidurinėms ir specialinėms mokykloms bei mokytojų seminarijoms, *ibid.*, ap. 1, b. 146, l. 94.

⁵⁵ 1941 m. gegužės 26 d. LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko ataskaita LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjui D. Šupikovui, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 20.

⁵⁶ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, p. 383.

⁵⁷ LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 26 d. ataskaita LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjui D. Šupikovui, LYA, f. 1771, ap. 2, f. 226, l. 22.

⁵⁸ Vidurinių mokyklų departamento 1940 m. rugsėjo 18 d. aplinkraštis vidurinių mokyklų direktoriams, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 93.

⁵⁹ Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos Centro komiteto 1940 m. spalio 4 d. raštas liaudies švietimo komisarui A. Venclovai, *ibid.*, b. 422, l. 1.

⁶⁰ LSSR švietimo liaudies komisaro 1940 m. spalio 5 d. aplinkraštis, *ibid.*, b. 146, l. 121.

⁶¹ LLKJS pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 26 d. ataskaita, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 22.

⁶² LLKJS CK duomenys apie komjaunuolius apskrityse, *ibid.*, l. 53.

⁶³ 1940 m. spalio 14 d. instrukcija pionieriams organizuoti prie pradžios mokyklų, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 72.

⁶⁴ 1941 m. balandžio 30 d. Bajoraičių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, b. 204, l. 8.

⁶⁵ 1941 m. balandžio 2 d. Eičiūnų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 6.

⁶⁶ 1941 m. balandžio 2 d. Skubrių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 7.

⁶⁷ 1941 m. balandžio 1 d. Klevinių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 11.

⁶⁸ 1941 m. balandžio 4 d. Kriūkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 15.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 19.

⁷⁰ *Ibid.*, l. 20.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² 1941 m. balandžio 3 d. Kriūkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 32.

⁷³ 1941 m. gegužės 7 d. Tarpūčių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 21.

⁷⁴ 1941 m. balandžio 9 d. Braziūnų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 22.

⁷⁵ 1941 m. balandžio 23 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 30.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*, l. 28.

⁷⁸ 1941 m. balandžio 24 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 31.

⁷⁹ 1941 m. balandžio 23 d. Kudirkos Naumiesčio pirmosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 29.

⁸⁰ Arturo Flikaičio (g. 1933 m.) ir Romo Treiderio (g. 1931 m.), kurie 1940–1941 m. mokėsi Kudirkos Naumiesčio pradžios mokykloje, atsiminimai, 2013 ir 2015 m. užrašyti S. Buchavecko.

⁸¹ R. Treiderio atsiminimai.

⁸² 1941 m. balandžio 25 d. Kudirkos Naumiesčio antrosios pradžios mokyklos lankymo apyskaita, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 204, l. 25–26.

⁸³ 1941 m. balandžio 8 d. Pajotijo pradžios mokyklos lankymo apyskaita, *ibid.*, l. 17.

⁸⁴ Žinios apie Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų skyrimus, kėlimus ir atleidimus, *ibid.*, ap. 4, b. 181, l. 53.

⁸⁵ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 1 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 1.

⁸⁶ A. Kučinskas, „Tarybiniai metai gimnazijose“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 143.

⁸⁷ A. Endriukaitis, *Šakių apskrities okupacinis NKVD 1940–1941 metais* [prieiga internete: <<http://www.savastis.lt>>].

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ P. Barkausko, S. Garliausko, V. Dundulio nutartys išstremti, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37273, 36307, 1206.

⁹¹ M. Stankaitienės, V. Špakausko 1940 m. lapkričio mėn. apklausos protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-13039, l. 13.

⁹² J. Naikaus 1940 m. rugpjūčio 13 d. skundas, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 244, l. 33.

⁹³ Bunikių pradžios mokyklos vedėjo Juozo Šilingo 1940 m. rugpjūčio 30 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriumi, *ibid.*, l. 34.

⁹⁴ 1940 m. pareiškimas dėl mokytojo Vaclovo Vosylius, *ibid.*, l. 50.

⁹⁵ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, p. 43.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 42.

⁹⁷ A. Endriukaitis, *op. cit.*

⁹⁸ LSSR NKVD informatorių registracijos žurnalas, LYA, f. K-10, ap. 3, b. 2, l. 177 a. p.

⁹⁹ P. Barkauskas, „Kur kartais sunkios mintys nuklysta (atsiminimai)“, *Kudirkos Naumiestis*, Vilnius, 1990, p. 92.

¹⁰⁰ LSSR NKVD informatorių registracijos žurnalas, LYA, f. K-10, ap. 3, b. 2, l. 338 a. p.

¹⁰¹ *Ibid.*, l. 347–348.

¹⁰² *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1(37), p. 12, 21–23.

¹⁰³ R. Treideris, *Kudirkos Naumiesčio vidurinė mokykla*, Vilnius, 2006, p. 14.

¹⁰⁴ 1941 m. rugsėjo 29 d. Šimkų pradžios mokyklos lankymo apyskaita, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 11, l. 243.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 221–246; b. 24, l. 217–280.

¹⁰⁶ *Gelgaudiškis*, d. 2, Vilnius, 2011, p. 758.

¹⁰⁷ V. Rubavičius, *Vėluojanti savastis*, Vilnius, 2014, p. 119.

¹⁰⁸ V. Zaborskaitė, *op. cit.*, p. 89.

¹⁰⁹ Šakių vidurinės mokyklos papildomam atlyginimui gauti tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 361, l. 72.

¹¹⁰ A. Miškinis, *Šakiai (1599–1999)*, Marijampolė, 1999, p. 181.

¹¹¹ A. Petrašiūno 1941 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9135, l. 10.

¹¹² LTSR VSK 1965 m. liepos 10 d. pažyma, *ibid.*, l. 178.

¹¹³ Č. Laurinavičius, *Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos* [prieiga internete: <<http://www.Vilniausmuziejai.lt/Venclova>>].

¹¹⁴ Įvairūs šaltiniai.

¹¹⁵ Sąrašas gimnazijų ir progimnazijų mokytojų, kuriuos bolševikai 1941 m. birželio mėn. suėmė ir išvežė į Rusiją, *Lietuvos archyvai*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 71–73.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 72.

¹¹⁷ Sąrašas mokytojų, kurie žuvė per karo veiksmus arba karo metu bolševikų nužudyti, *ibid.*, p. 92.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 71–72.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 71.

¹²⁰ P. Barkauskas, *op. cit.*, p. 94.

¹²¹ *Ibid.*, p. 122.

¹²² *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1, Vilnius, 1999.

¹²³ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 31.

¹²⁴ M. Tamošaitis, „Politika, prisidengusi kultūra: apie legalią Sovietų Sąjungos penktąją koloną Lietuvoje XX a. 4-ajame dešimtmetyje“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 6, p. 67–71.

Gauta 2015 10 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

SOVIETISATION OF SCHOOLS IN THE 1940/41 SCHOOL YEAR: THE ROLE OF WRITERS IN “RE-EDUCATING” TEACHERS; ESTABLISHMENT OF THE PIONEER ORGANISATION IN SCHOOLS OF ŠAKIAI COUNTY; TEACHERS BETWEEN RESISTANCE, CONFORMISM AND COLLABORATION; REPRESSIONS (4)

Summary

The article is dedicated to certain aspects of the Sovietisation of general education schools in Lithuania in the 1940/41 school year. It provides the facts of the Bolshevik indoctrination in the local area – Šakiai county schools.

The “re-education” of teachers essentially started on 14–15 August 1940, at the Lithuanian Teachers’ Congress held in Kaunas Sports Hall. The matters important for teachers were overshadowed by calls to implement the “socialist

spirit” and praises to Josif Stalin and the Red Army. At the end of the Congress, teachers spontaneously protested against the two-day “socialist education” and lies about independent Lithuania in 1918–1940, by signing the Lithuanian national anthem instead of the *Internationale*. This moral resistance had implications later, during the deportations of June 1941, where teachers accounted for a disproportionately large share of deportees (more than a quarter of elementary school teachers of Šakiai County were repressed).

On 27 August 1940, the Ministry of Education of the Lithuanian SSR was renamed into the People’s Commissariat for Education. Minister Antanas Venclova (a poet) became the people’s commissar for education and Liudas Gira (poet and writer) and Juozas Žiugžda were appointed his deputies. This collaborative administration included more Lithuanian writers (Vincas Žilionis, Liudas Dovydėnas, and Petras Mikutaitis). Some of their colleagues (Petras Cvirka, Saloméja Nėris, Vincas Krėvė and others) contributed to the Sovietisation of Lithuanian schools with their works, in which they glorified Bolshevik invaders, and promoted those who were suitable for collaboration or conformism.

Before the start of the 1940/41 school year, all principals, nearly all their deputies (at that time called “inspectors”), and part of teachers of high general education schools in Lithuania were dismissed. Instead of Kazimieras Šapalas, the principal of Šakiai Gymnasium, Domas Pinigis who was inclined to collaborate with the occupying forces was appointed.

In summer 1940, elementary school inspectorates of Lithuanian counties lost 70 competent inspectors and their assistants. Antanas Giedraitis-Giedrius, the inspector who according to the Soviet authorities was not suitable for a “socialist school” in Šakiai, was replaced with Albinas Geištoraitis, who was inclined to collaborate with the occupying forces. When in 1941, Geištoraitis was appointed the head of the newly established people’s education division, he was replaced by teacher Balys Laukaitis. There was a huge turnover of teachers in elementary schools. In autumn 1940, over a third of teachers in Šakiai County no longer worked where they had worked as teachers in 1939–1940. Various forms of discrimination against teachers were used. Those who were not suitable for a socialist school were dismissed or relocated to remote rural schools. Bolshevik functionaries, Soviet and Komsomol activists abused their powers by taking personal revenge against the teachers they had felt animosity to in the past. Repressive structures (NKVD, NKGB) were invoked to “re-educate” teachers.

The start of the 1940/41 school year was postponed to 16 September and was used for intensive Bolshevik indoctrination. During the school year opening day in Lithuania, many Soviet activists heard pupils’ complaints. The majority of teachers tacitly agreed with them. In previous years the school year would start with the Mass in the church. In September 1940, it started with red flags and banners, portraits of Joseph Stalin and other leaders of the USSR and the Lithuanian SSR and participation in the Bolshevik events. A portrait of Stalin in the classrooms replaced the

Lithuanian coat of arms and the crucifix. Lessons of religion were abolished. At the end October 1940, elementary schools received orders from Venclova requesting teachers to encourage children to become members of the Pioneer Organisation.

The events organised on 6–8 November 1940, to commemorate the anniversary of the Bolshevik revolution of 1917, were the first huge campaign of the Stalinist indoctrination carried out by the occupation authorities and their collaborators and directed against all layers of the Lithuanian society. Teachers had to organise several events at schools (for pupils and adults) and to take part in rallies. Teachers and students of remote villages had to march in rain and sleet in the events organised in towns and cities.

All Souls’ Day in 1940 fell on Sunday, but was announced to be the working day after the celebrations of the Russian revolution. This was an attempt to prevent pupils from attending religious services dedicated to All Souls’ Day. The traditional Easter Sunday in 1941 was also made into a working day. Although there were lessons in schools, many pupils failed to attend school thus, together with their parents, expressing their protest against the Bolshevik actions. Students in gymnasiums resisted the ideas of atheism and Stalinism most. Parents often did not allow their children, who were elementary school pupils, to attend the events that promoted Bolshevism.

Elections to the Supreme Council of 21 January 1941, commemoration of Vladimir Lenin’s death and birth (21 January and 22 April respectively), commemoration of the establishment of the Red Army (23 February), rallies of 1 May and other events were also used for the Sovietisation of schools. Teachers were forced to study the history of the Communist Party (Bolsheviks) of the Soviet Union that was published in Lithuanian in large number of copies, to establish “Lenin’s corners” for the display of propaganda in schools, and to prepare wallpapers that spread the Bolshevik ideology. Many conferences and courses at the level of the country, counties, cities and rural areas and other measures aimed at “re-educating” teachers were held, which had to push the education system to the next stage of Sovietisation.

The socialist campaign of educating illiterate and semi-literate people in Lithuania in autumn 1940 was accompanied by loud propaganda typical for Bolshevik reforms. A pompous project to combat illiteracy was prepared and was linked to the so-called “culture hearths” (an idea artificially borrowed from the practice in the Soviet Russia). Teachers who taught at these “hearths” in the evenings were called lecturers. The adult education campaign was conducted under difficult conditions of occupation, spread of Bolshevik propaganda, Communist control and other bureaucratic confusion which demanded time and energy from elementary school teachers (especially in the province). Statistical data show that in Šakiai County the number of people who attended general education and Russian language courses started to decline immediately. Some of formally established adult courses did not even start. It was impossible to hide this even in the embellished reports. Many “culture hearths” ceased to function

in early 1941 and in spring 1941 no one talked about them anymore. Apart from some of its positive outcomes (but only in some areas), the first chaotic adult-education campaign turned into the campaign that discredited the Soviet government and essentially ended in failure. Soon afterwards, preparations for the new campaign, this time carried out by literacy workers (also called “cultural soldiers”), but not lecturers started and was due to be launched in the summer 1941.

We can say that in the 1940/41 school year, most of the teachers did not give up the values nurtured during Lithuania’s independence and did not become collaborators, conformists or henchmen of the occupying authorities. By speaking about the reality at hand with their students and their parents using the language of fables, they became part of the passive (internal) resistance.